

Marta Bład

***Rural resilience* jako nowa koncepcja rozwoju wsi**

Streszczenie: Praca ma charakter teoretyczny i dotyczy koncepcji *rural resilience* („odporności obszarów wiejskich”). W artykule zaprezentowano przegląd stanu badań nad wiejską rezyliencją. Wskazuje on na złożoność tego konceptu z uwagi na współzależność systemów ekologicznych, ekonomicznych i społecznych oraz konflikt interesów. Ponadto różnorodność obszarów wiejskich w skali świata i problemów zamieszkujących je społeczności nie pozwala na uniwersalne i całościowe ustalenia koncepcyjne, kieruje natomiast uwagę na terytorialność i lokalność oraz specyficzny kontekst. Dynamika zmieniających się obszarów wiejskich w zderzeniu z niepewnością i zmiennością otoczenia (przyrodniczego, gospodarczego i geopolitycznego) czyni koncepcję *rural resilience* przydatną nie tylko do przetrwania w trudnych, niespodziewanych lub spodziewanych sytuacjach, ale też do wypracowania sposobów na rozwój. Oba podejścia: systemowe (*system-oriented*) i społeczne (*agent-oriented*) oraz wszystkie elementy koncepcji *resilience: robustness, adaptability, transformality* mają swoje znaczenie w tym procesie.

Słowa kluczowe: odporność (rezyliencja), obszary wiejskie, koncepcja odporności obszarów wiejskich.

1. Wprowadzenie

Resilience, czyli „odporność”, jest pojęciem coraz częściej słyszalnym, szczególnie w kontekście odporności na zmiany klimatu i niespodziewane katastrofy ekologiczne. Ale nie tylko, rośnie bowiem również zainteresowanie odpornością na wpływ wolno zachodzących procesów społecznych i gospodarczych na rozwój

Dr hab. Marta Bład, prof. IRWiR PAN, Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Zakład Integracji Europejskiej, ul. Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa, e-mail: marta.blad@wp.pl, ORCID:0000-0003-3882-6281.

Utwór dostępny jest na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa 4.0 Międzynarodowe.
[Creative Commons CC BY 4.0.](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

obszarów i zamieszkujących ich społeczności, co może być równie destrukcyjne, choć rozłożone w czasie.

Potoczne użycie terminu „odporność” (ang. *resilience* od łac. *resilere*, „odbić się”) jest powszechne i znane. Odporność to niewzruszoność, nieugiętość, niezmienność. W czasach epidemii COVID-19 pojęcie „odporność” znalazło się na ustach większości ludzi na całym świecie. Ktoś, kto nie zachorował na tę chorobę, okazywał się być odporny, czyli dobrze przystosowujący się i radzący sobie ze zmianą.

Niepodobna, by „odporność” nie stała się przedmiotem badań naukowych we współcześnie szybko zmieniającym się świecie i wobec coraz bardziej nieprzewidywalnych zmian. W nauce po raz pierwszy termin „odporność” użyty został odnośnie do materiałów i analizowany w ramach materiałoznawstwa. Odporność znaczyła i znaczy tyle, co zdolność materiału do odzyskiwania oryginalnego kształtu utraconego w wyniku deformacji (Tredgold 1818). Czyli mówiąc prosto, chodzi o sprężystość. Mowa tu o zdolności materiału do pochłaniania energii po odkształceniu i uwolnienia tej energii po rozładowaniu.

Termin „odporność” rozszerzono na inne dziedziny nauki, najpierw na ekologię i psychologię, a potem na kolejne. Następowало to wraz z burzliwymi zmianami społecznymi i środowiskowymi, a także ogólnym przyspieszeniem cywilizacyjnym, które powodowało i powoduje coraz liczniejsze „deformacje” już nie tylko materii nieożywionej, lecz także środowiska przyrodniczego i społecznego (materii żywej). Ogólnie rzecz ujmując, w koncepcji *resilience* chodzi o zachowanie podstawowych charakterystyk funkcjonalnych w związku z pojawieniem się określonych zakłóceń. Mowa tu o zdolności do oporu i „wyzdrowienia” po zakłóceniach (Ingrisch, Bahn 2018). Jest to koncepcja „pozytywna”, gdyż ma pozytywne konotacje (dobrze jest mieć odporność, być odpornym; *resilience* to pożądana cecha) i tym się różni od innych terminów opisujących kondycję materii nieożywionej lub żywej wobec zagrożeń, takich jak np. podatność (*vulnerability*), kruchość (*fragility*) czy ryzyko (*risk*). *Resilience* to zdolność do regeneracji i otwartość na możliwości rozwoju, a także kreatywność i umiejętność uporania się z barierami rozwoju.

I choć przedmiotem rozważań naukowych w tym artykule jest *rural resilience* – odporność obszarów wiejskich, odporność wsi jako systemu i jako żywego organizmu, bardzo wrażliwego na zmiany z uwagi na wielofunkcyjność i niezbywalną rolę wsi – na początku pracy mowa o *resilience* w innych obszarach badawczych. Nie jest to bezpodstawne, gdyż obszary wiejskie zamieszkują ludzie, którzy są podmiotami wielu nauk, zwłaszcza społecznych, jak choćby psychologia czy socjologia. Wszak w *rural resilience* chodzi zwłaszcza o odporność społeczności zamieszkujących te obszary, ich zdolność do dalszego, dobrego funkcjonowania i rozwoju (na płaszczyznach społecznej, gospodarczej i środowiskowej) w obliczu zmian – zarówno tych oczekiwanych, jak i nieoczekiwanych. W polskiej literaturze przedmiotu

brakuje obszerniejszych opracowań dotyczących *rural resilience*, w przeciwieństwie do literatury zagranicznej, anglojęzycznej, której przeglądu badań i problemów badawczych dokonała pisząca te słowa. Niemniej jednak tematyka ta również za granicą jest nowa, w zasadzie datuje się od kilkunastu lat badań. Niniejsza praca ma za zadanie ukazać próby różnego podejścia do *rural resilience* w poszukiwaniu konceptualizacji pojęcia odporności obszarów wiejskich i jego zastosowania w praktyce. Przegląd badań ma także posłużyć autorce do badań własnych nad *rural resilience* przeprowadzonych w Polsce. Tekst kończą konkluzje i refleksje, które są owocem analizy wyników dotychczasowych badań.

2. Początki i rozwój koncepcji *resilience*

W XX w. koncepcja *resilience* pojawiła się niezależnie w dwóch dyscyplinach naukowych:

- w ekologii, w której zgodnie z definicją z lat 70. ubiegłego wieku „odporność” to: „trwałość systemów i ich zdolność do absorbowania zmian i zakłóceń oraz zachowania tych samych relacji między populacjami i zmiennymi stanu” (Holling 1973, s. 14);
- w psychologii (Garmezy 1973), gdzie *resilience* definiuje się jako zdolność do odzyskania równowagi po negatywnych doświadczeniach emocjonalnych.

Kanadyjski ekolog, Crawford Stanley Holling, pionier w dziedzinie rozwoju koncepcji *resilience*, zaproponował, by zachowanie systemów ekologicznych definiować za pomocą dwóch odrębnych właściwości: *resilience* i *stability* (odporności i stabilności). Według tego badacza „[o]dporność określa trwałość relacji w systemie i jest miarą zdolności tych systemów do absorbowania zmian (zmiennych stanu)” (Holling 1973, s. 14). Stabilność (*stability*) jest zaś zdolnością systemu do powrotu do stanu równowagi po tymczasowym zakłóceniu (Holling 1973). Im szybciej system powraca i przy najmniejszej fluktuacji, tym jest bardziej stabilny. Stabilność jest w tym kontekście własnością systemu i stopnia fluktuacji wokół określonych wyników. Zatem system może być bardzo odporny, a równocześnie podlegać znacznym fluktuacjom, czyli mieć niską stabilność.

Z kolei w psychologii w odniesieniu do przysposobienia i rozwijania koncepcji *resilience* przywołuje się nie tylko nazwisko pioniera Normana Garmezy’ego (1985, 1973), lecz także m.in. Emmy Werner (2000, 1994) czy Michaela Ruttera (1985).

Werner, amerykański psycholog rozwojowy, przez 40 lat prowadziła badania longitudinalne (podłużne; pozwalające obserwować te same osoby wielokrotnie w ciągu wielu lat) na dzieciach urodzonych w 1955 r. (N = 698) na hawajskiej wyspie Kauai w celu obserwacji ich rozwoju w niekorzystnych warunkach życiowych. Około 1/3 tych dzieci wzrastała w trudnych warunkach (bieda, alkoholizm lub

inne problemy). Koncepcja *resilience* w psychologii koncentruje się więc na wyjaśnianiu fenomenu, jakim jest dobre funkcjonowanie niektórych jednostek mimo niekorzystnych warunków życia, przeciwności losu i/lub zdarzeń traumatycznych. Zatem tu *resilience* oznacza nie tyle odporność, ile sprężystość, prężność, a nade wszystko zdolność do regeneracji sił.

W psychologii *resilience sensu largo* definiuje się jako dynamiczny proces odzwierciedlający względnie dobre przystosowanie się jednostki mimo doświadczanych przez nią zagrożeń lub traumatycznych przeżyć (Luthar 2006; Luthar, Zelazo 2003; Olsson i in. 2003). W krajowej literaturze przedmiotu tematykę rezyliencji w psychologii można odnaleźć u takich autorów, jak: Anna Borucka i Krzysztof Ostaszewski (2008) czy Joanna Mazur i Izabela Tabak (2008). *Resilience* uwzględnia trzy podstawowe korzyści (Borucka, Ostaszewski 2008):

- lepsze funkcjonowanie z uwagi na wiedzę o ryzykach;
- dobre funkcjonowanie mimo wystąpienia stresujących doświadczeń;
- dochodzenie do zdrowia mimo traumatycznych doświadczeń.

Jednostka dysponująca takimi umiejętnościami lepiej znosi cierpienie i potrafi skoncentrować swe siły po przeżytych dramatach, czyli ma umiejętność „odrodzenia się” po traumatycznych doświadczeniach (mowa tu o umiejętności rekonstruowania siebie jako człowieka dotkniętego traumą). Współczesna psychologia proponuje rozmaite terapie i treningi służące „odbudowaniu siebie” – pozytywnemu myśleniu i wzmocnieniu samooceny.

Należy odróżnić termin *resilience* od *resiliency*. O ile w psychologii i pedagogice *resilience* odnosi się do procesów i mechanizmów sprzyjających pozytywnemu funkcjonowaniu jednostki mimo przeciwności losu czy traumatycznych przeżyć, które trwają obecnie lub zdarzyły się w przeszłości, o tyle *ego-resiliency* rozumiane jest jako indywidualna właściwość osoby. Termin ten, wprowadzony na początku lat 50. XX w. przez Jeanne i Jacka Blocków, odnosi się do zestawu cech osobowości, które wyrażają się dzielnością w pokonywaniu trudności, umiejętnością rozwiązywania problemów oraz zdolnością elastycznego przystosowania się do różnych warunków życiowych (Block, Kremen 1996). Innymi słowy, *ego-resiliency* to cecha, która występuje bez związku z negatywnymi zdarzeniami życiowymi. Warto może dodać, że niektórzy badacze są przeciwni używaniu tego pojęcia w kontekście koncepcji *resilience*. Uważają bowiem, że ujmowanie tego fenomenu w kategoriach cechy oznacza przypisywanie jednostce odpowiedzialności za to, iż nie udało jej się przezwyciężyć przeciwności losu, ponieważ nie była dostatecznie elastyczna, dzielna itp. (Luthar, Cicchetti, Becker 2000).

Nie sposób w tym miejscu nie wspomnieć o szybko i szeroko szerzącej się kulturze coachingu, definiowanego jako interaktywny proces rozwoju poprzez metody związane z psychologią, pomagający pojedynczym osobom lub grupom

w przyspieszeniu tempa rozwoju i polepszaniu efektów działania i osiągnięcia celu. Jest to niewątpliwie rodzaj *resilience*, ale jednak zdeformowany pojmowaniem konieczności dostosowania się do zmieniających się warunków jako wybicia się ponad innych. Współczesne filozofie coachingowe wręcz wzywają jednostkę do działania zaradnego, bez oglądania się na zbiorową aktywność. Stawiają one na indywidualizm, i to dość wybujały. Sztandarowym przewodnikiem – wśród wielu innych poradników trenowania zaradności – jest bestseller byłego żołnierza sił specjalnych marynarki wojennej USA, Davida Gogginsa, zatytułowany *Can't Hurt Me: Master Your Mind and Defy the Odds* (2018). Coaching to jeszcze słabo zbadane naukowo (a bardziej propagowane w formie poradników), choć rozpowszechnione w przestrzeni społecznej, zjawisko współczesnej kultury, w którym „mieszają się skrajny indywidualizm, metaforyka rynkowo-wojenna, tradycyjne wzorce męskości i wątki religijne” (Markiewka 2019).

Przykładem wplecenia wątków religijnych w koncepcję *resilience* może być książka autorstwa pastora ewangelickiego ze stanu Nebraska, Davida Dickinsona, zatytułowana *Biblical Resilience* (2017). Autor proponuje w niej wzmacnianie swojej osobistej odporności poprzez analizę tekstów Pisma Świętego, o czym informuje podtytuł: *God's Guidance When Life Hurts*. Książka ma charakter poradnikowy. Natomiast w roku 2020 ukazała się pionierska publikacja naukowa w tym ujęciu, pt. *Biblical and Theological Visions of Resilience: Pastoral and Clinical Insights*, pod redakcją Christophera C.H. Cooka i Nathana H. White'a (2020). Zawiera ona nie tylko biblijną perspektywę odporności, lecz także spojrzenie teologiczne w świetle wybranych pism autorów chrześcijańskich (m.in. Tomasza z Akwinu, Marcina Lutra, Edyty Stein, Dietricha Bonhoeffera).

W czasach współczesnych mówimy o „odporności” niemal w każdej dziedzinie życia, nie tylko o odporności ekologicznej (zdolności ekosystemu do odbudowy po perturbacjach), czy też odporności psychicznej (zdolności jednostki do adaptacji w obliczu niekorzystnych warunków), lecz także o odporności klimatycznej (zdolności systemów do odbudowy po zmianie klimatu – czym innym jest jednak odporność społeczeństwa na zmiany klimatu [np. Alvarado-Revilla i in. 2018]) czy odporności gleby (zdolności gleby do utrzymania swej żywotności i jakości po destabilizujących wpływach). W powszechnym obiegu funkcjonują również zagadnienia odporności sieci komputerowej (tzn. jej zdolności do utrzymania usług w obliczu usterek), cyberodporności (bezpieczeństwa informacji), jak również odporności w sztuce (właściwości dzieła sztuki, które nie traci na swej aktualności wraz z upływem czasu).

Jak przewija się to w pracy *Exploring Resilience: A Scientific Journey from Practice to Theory* (Wiig, Fahlbruch [red.] 2019), odporność (w jakiegokolwiek dziedzinie) powiązana jest z zachowaniem czy też poprawą bezpieczeństwa (*safety*) systemów

lub społeczności. Bezpieczeństwem *sensu stricto* zajmuje się zaś jedna z dyscyplin nauk technicznych – inżynieria bezpieczeństwa (*safety engineering*), ukierunkowana na rozwiązywanie problemów związanych z przeciwdziałaniem zagrożeniom dla ludzkości, środowiska naturalnego i dóbr cywilizacyjnych. Można powiedzieć, że *safety* jest konsekwencją *resilience*: bezpieczeństwo osiąga się przez działania na rzecz odporności.

Dość dobrze zakorzenionym w nauce terminem jest odporność miast (*urban resilience*) – czyli ich zdolność adaptacyjna do zarządzania zmianami, zwłaszcza nieporządkiem w czasie. Koncepcja *urban resilience* jest dosyć mocno rozbudowana w literaturze światowej (np. Meerow, Newell [2019]; Meerow, Newell, Stults [2016]; Collier i in. [2014]; Boshier, Coaffee [2008]), za czym podążają naukowcy polscy. Z rodzimych pozycji można polecić artykuł Adama Drobniaka (2015) „Koncepcja *urban resilience*. Narzędzie strategicznej diagnozy i monitoringu”. Autor tłumaczy *resilience* jako „prężność” miejską (zob. też Drobniak 2012). Terminy „prężności miejskiej” (*urban resilience*), „prężnego miasta” (*resilient city*) i „wrażliwego miasta” (*vulnerable city*) nie mają długiej tradycji, zostały wprowadzone do dyskursu na temat miast podczas debaty odnoszącej się do rozwoju zrównoważonego, w tym adaptacji miast do zmian klimatycznych (Simme, Martin 2009). Pierwotnie kategoria ta była rozważana w kontekście miejskich zagrożeń i katastrof, takich jak ataki terrorystyczne czy katastrofy naturalne. Jak wspomniano, w ujęciu ogólnym pojęcie „prężności” definiowane jest jako zdolność systemu do odzyskania swoich własności po doświadczeniu zakłóceń czy zaburzeń (Simme, Martin 2009). Zatem rozumienie *resilience* przez Drobniaka bliskie jest oryginalnemu, zacerpniętemu z materiałoznawstwa.

Prężność miejską rozważaną w kategoriach ekonomicznych jako „ekonomiczną prężność” uznaje się za zdolność miasta do rozwiązywania problemów społeczno-ekonomicznych w sposób zapewniający długookresowy sukces (Simme, Martin 2009). Specyfika *resilience* w miastach polega jednak nade wszystko na tym, że stanowią one duże lub bardzo duże skupiska ludności, zatem odporność dotyczy znaczących liczebnie grup osób skumulowanych na względnie niewielkiej przestrzeni. W prężności miejskiej chodzi o zdolność utrzymania istniejących struktur społeczno-gospodarczych poprzez akumulowanie wpływu otoczenia lub też zdolność przeprowadzenia szybkiej transformacji tychże struktur (Drobniak 2015).

Z dotychczasowych rozważań wyłaniają się dwa podejścia badawcze problematyki *resilience*: podejście systemowe (*system-oriented*) oraz podejście społeczne zorientowane na aktorów (*agent-oriented*) (Cinner, Barnes 2019; Berkes, Ross 2013). Podejście systemowe reprezentują z gruntu rzeczy koncepcje wywodzące się z ekologii (kładą one nacisk na dynamikę systemu, na sprzężenia zwrotne, reakcje adaptacyjne), a podejście zorientowane na działające podmioty to zasadniczo

koncepcje psychologiczne i socjologiczne – podkreślające sprawczość jednostek czy społeczeństw (z pominięciem czynników systemowych) i kładące nacisk na identyfikowanie i rozwijanie mocnych stron społeczności, na budowanie odporności przez samoorganizację przy uwzględnieniu powiązań międzyludzkich, wartości i przekonań.

Oba podejścia koncentrują się raczej na działaniach dostępnych obecnie (w teraźniejszości), nie zaś na prognozowaniu tego, jak działania podejmowane teraz mogą wpłynąć na konfigurację systemu społeczno-ekologicznego w przyszłości.

Warto rozwinąć podejście *agent-oriented*, dodając kilka słów o tematyce *resilience* w socjologii. W polskiej literaturze socjologicznej funkcjonuje bowiem pojęcie „zaradności” jako ekwiwalentu *resilience* (Kotlarska-Michalska, Nosal [red.] 2019; Kotlarska-Michalska 2016b). Kategoria „zaradności” odnosi się zarówno do jednostek (zaradność jednostkowa), jak i grup społecznych (zaradność społeczna) „wobec porządku aksjonormatywnego, wobec zagrożeń występujących we współczesnym świecie, w różnych sytuacjach wywołanych istniejącymi nierównościami społecznymi” (Kotlarska-Michalska 2016a, s. 17). Zaradność może być rozważana jako sposób reakcji na system społeczny, polityczny czy gospodarczy (relacja między jednostką a systemem), jak i jako efekt konieczności sytuacyjnej.

Zaradność jednostkowa stanowi efekt specyficznego procesu socjalizacji jednostki do działań, które mogą być oceniane samodzielnie przez jednostkę, a także przez obserwatorów zachowań jako działania świadczące o zaradności (Kotlarska-Michalska, Nosal [red.] 2019). Rodzinne uwarunkowania są bez wątpienia najsilniejszym, fundamentalnym czynnikiem zaradności jednostkowej. Ale i zaradność jest uwarunkowana kontekstem społecznym: jednostka korzysta z wiedzy, którą posiada dzięki przynależności do małych grup społecznych. Słusznie zwraca uwagę Zygmunt Bauman (2000), że współcześnie proces tworzenia tożsamości (tu: człowieka zaradnego życiowo) nie jest już piętrowy, zgodny z cyklem życia, ale ulega wielu turbulencjom ze względu na zbyt wiele wyborów, do których zmuszany jest nieustannie człowiek żyjący we współczesnych czasach, bombardowany natłokiem informacji i propozycji działań.

Zaradność społeczna (grupowa) może być rozpatrywana jako strategia przetrwania w trudnych okresach zmagania się z niekorzystną sytuacją ekonomiczną; ma ona częściej makrospołeczne podłoże tkwiące w cechach systemu społeczno-politycznego i społeczno-ekonomicznego. Czynniki determinujące strategię grupową, traktowaną jako elastyczność i sprężystość, czyli *resilience*, tworzą katalog specyficznych cech jednostkowych (Kotlarska-Michalska, Nosal [red.] 2019). Trudno jest je wyodrębnić, łatwiej mówić o działaniach zaradczych podejmowanych w trudnych sytuacjach (np. działaniach byłych pracowników PGR-ów po utracie pracy). Zaradność społeczną można traktować jako przystosowanie się

do warunków życiowych i zmieniającej się rzeczywistości społecznej, jako proces przystosowawczy do zmian i wymuszający wzmożoną aktywność (Giza-Poleszczuk, Marody, Rychard 1999).

Koncepcję *resilience* próbuje się także łączyć w dwa obszary funkcjonalne, prowadząc badania multi- czy interdyscyplinarne, czego przykładem mogą być badania Carla Folkego (2006) dotyczące odporności społeczno-ekologicznej. Folke zwrócił uwagę, iż pierwotny nurt ekologii wykluczał działania (sprawstwo) ludzi (społeczeństwa) z dynamiki ekosystemowej, niejako traktując ich jako zewnętrznych w stosunku do systemu. Nie uwzględniał współzależności i sprzężeń zwrotnych między rozwojem ekosystemu a społeczną dynamiką. Badacz ten zaproponował inkluzję ludzi jako sprawców (agentów) zmiany w ekosystemie, jak też jako odbiorców zarządzania adaptacyjnego i uczenia się procesów ekosystemowych. Stopniowo przedstawiciele nauk społecznych zaczęli ściślej łączyć dynamikę ekosystemu z działaniami człowieka i w ten sposób mówić o dynamice społeczno-ekologicznej. Powiązanie tych dwóch obszarów zapoczątkowało badania nad odpornością systemu łączącego obie te kwestie, a więc sprawy społeczne z ekologicznymi. Są one wciąż w fazie eksploracji. Nade wszystko wymagają namysłu naukowego nad sprzężeniami zwrotnymi powiązanych ze sobą systemów społeczno-ekologicznych, zarówno tych, które powodują podatność na zagrożenia (*vulnerability*), jak i tych budujących odporność. Ponadto widoczna jest tu potrzeba zbadania, jak i na ile systemy te współgrają, a także ustalenia ich zdolności adaptacyjnych. Takie zintegrowane podejście wymaga zmiany modelu mentalnego w kierunku „człowieka w środku”, *human-in-the environment perspective* (Folke 2006), jak również akceptacji ograniczeń polityki bazującej na „stabilnym myśleniu” i projektowaniu bodźców stymulujących adaptacyjne zarządzanie społeczno-ekonomiczną odpornością. Chodzi jednak nie tylko o przystosowanie się do bieżących uwarunkowań w krótkim czasie, lecz także znalezienie perspektywicznych dróg zrównoważonego rozwoju. Odporność wymaga bowiem zarówno adaptacji, jak i transformacji do innego rodzaju systemu, a oprócz tego wytrwałości (Folke i in. 2016). Folke poszerza rozumienie odporności systemów społeczno-ekologicznych – jakie reprezentują np. Brian Walker i współautorzy (2004), twierdzący, że owa odporność to zdolność systemu do radzenia sobie ze wstrząsami i ulegania zmianom przy zachowaniu zasadniczo tej samej funkcji, struktury, tożsamości i sprzężeń zwrotnych – na takie, które uwzględnia również przekształcenie systemu.

Podejście „odpornościowe” do systemów społeczno-ekologicznych wychodzi z założenia, że nie ma stabilnej równowagi. Kładzie więc nacisk na dynamikę nieliniową, istnienie pewnych progów, na niepewność, element zaskoczenia, na to, jak okresy stopniowej zmiany współgrają z okresami szybkich zmian i jak taka dynamika przebiega w czasie i przestrzeni (Folke 2006). Zarządzanie systemami

społeczno-ekologicznymi wymaga zrozumienia procesów społecznych, takich jak: społeczne uczenie się i społeczna pamięć, modele mentalne, integracja wiedzy, tworzenie wizji i scenariuszy, przywództwo, agenci, społeczne sieci, inercja, zmiana instytucjonalna, zdolność adaptacyjna i zdolność do przekształcania (Folke 2006).

O rosnącym znaczeniu interdyscyplinarności koncepcji *resilience* świadczy powstanie sieci badawczej Resilience Alliance (RA), jak również Resilient City Organization¹. RA to założona w 1999 r. międzynarodowa, multidyscyplinarna organizacja badawcza zajmująca się dynamiką systemów społeczno-ekologicznych. Jej członkowie współpracują w ramach różnych dyscyplin po to, by poszerzyć zrozumienie i praktyczne zastosowanie zdolności adaptacyjnych oraz transformacji społeczeństw i ekosystemów tak, aby radzić sobie ze zmianami i wspierać dobrostan człowieka. RA wydaje szybko rozwijające się i zawierające dużą liczbę publikacji czasopismo *Ecology and Society*, reprezentujące nauki zorientowane na rzecz odporności i zintegrowanego rozwoju.

Członkiem założycielem RA jest Carl Folke – wspomniany już specjalista w dziedzinie odporności systemów społeczno-ekonomicznych, członek Królewskiej Szwedzkiej Akademii Nauk. W artykule „Resilience (republished)” (2016), który jest podsumowaniem ponad 40 lat działalności naukowej, Folke dokonuje przeglądu swych badań nad odpornością i śledzi ich ewolucję, pokazując, w jaki sposób „prężne” myślenie osadzone jest w zdolności biosfery do podtrzymywania rozwoju i dobrobytu człowieka.

Widzimy więc, że w czasach współczesnych powszechnie wzywa się do odporności we wszystkich dziedzinach życia i funkcjonowania człowieka. Już nie tylko mówi się o odporności gospodarek, społeczeństw, miast itp., ale też o odporności globalizacji (*globalisation should be resilient*) (Le Coze 2019).

3. Przegląd badań i problemów dotyczących *rural resilience*

Niepodobna wyobrazić sobie, by koncept *resilience* nie przedostał się do refleksji naukowej i praktycznego działania w odniesieniu do obszarów wiejskich (*rural resilience*). Sztandarową publikacją, w której po raz pierwszy rozważano adaptacyjne systemy społeczno-ekologiczne związane z rozwojem obszarów wiejskich Europy, swoistym fundamentem, na którym inni naukowcy rozwijali ramy koncepcyjne *rural resilience*, jest artykuł naukowców z Uniwersytetu w Wageningen – Wima J.M. Heijmana, Geoffreya J.L.F. Hagelaara i C. Martijna

¹ Resilience Alliance, <https://www.resalliance.org/> (multidyscyplinarna sieć badawcza); Resilient/City: www.resilientcity.com (hasło: *know your risk – reduce your risk – be resilient*) (dostęp: 25.07.2022). Resilient City Organization, <https://www.100resilientcities.org/> – akcja finansowana w latach 2013–2019 przez Fundację Rockefellera, 100 miast pozyskało środki finansowe na zbudowanie swojego *resilience*.

von der Heidego (2007) – zatytułowany „Rural resilience as a new development concept”. Holenderscy naukowcy zdefiniowali w nim *rural resilience* jako zdolność obszaru wiejskiego do przystosowania się do zmiennych okoliczności zewnętrznych w taki sposób, aby zachować satysfakcjonujący poziom życia. Pojęcie to obejmuje także zdolność do naprawy „szkód” powstałych w wyniku błędnego zarządzania (także decyzji rządowych). *Resilience* określa również stopień, w jakim określony obszar wiejski jest w stanie tolerować zmiany, zanim nie zorganizuje się wokół nowych struktur i procesów. Pokazuje też, jak dobrze radzi sobie obszar wiejski w równoważeniu (wrażliwych dla niego) funkcji ekologicznych, ekonomicznych i kulturowych. Holenderscy badacze pojmują obszary wiejskie jako splot ekologicznych, ekonomicznych i kulturowych (te ostatnie obejmują czynnik ludzki, dlatego w ich rozumieniu tożsame są z nazwą „społeczne”) uwarunkowań – nie występują one samodzielnie i niezależnie, ale wzajemnie się na siebie nakładają. Co więcej, systemy ekologiczne, ekonomiczne i kulturowe (społeczne) stają się wraz ze wzrostem złożoności świata coraz bardziej współzależne, tak więc i interakcje między nimi są coraz intensywniejsze. Wynika z tego, że odporność (*resilience*) obszarów wiejskich rozpatrywać należy na styku i w interakcjach wszystkich trzech wymienionych elementów, gdyż jako całość tworzą one *rural resilience*. Albowiem zmiany w jednej domenie odporności niechybnie wpłyną na odporność w innej. Obniżenie odporności w którejkolwiek sferze wpływa na wzrost wrażliwości (*vulnerability*) w systemie ogółem, tak więc podatność na zagrożenie zostaje całościowo osłabiona i wystarczy coraz mniejszy bodziec, wstrząs, aby wywołać chaos i kryzys w całym systemie wiejskim. Przykładowo spadek odporności w sferze ekologicznej powoduje pogorszenie warunków rozwoju rolnictwa, a to pociąga za sobą zwiększenie wrażliwości i mniejszą odporność w sferze społecznej mogącą wpływać na odpływ kapitału ludzkiego w regionie, co destabilizuje cały system. Ogólnie rzecz biorąc, zmniejszenie odporności (rezyliencji) w którymkolwiek elemencie systemu wiejskiego niesie za sobą spadek odporności całości systemu, naraża go na większe ryzyko niepewności i może przynieść nieoczekiwane, a zawsze niekorzystne rezultaty. Właśnie dlatego tak ważne jest uzyskiwanie odporności w każdej sferze równocześnie, by osiągnąć balans całego systemu. Budowanie odporności obszarów wiejskich ma więc charakter przestrzenny (podobnie jak *urban resilience*) i wieloskładnikowy (ze zdecydowanie wyróżniającym się i najbardziej wrażliwym czynnikiem ekologicznym – z uwagi na funkcje rolniczą i turystyczną tych obszarów – co różnicuje *urban resilience* od *rural resilience*).

Zaskakująco niewiele wiadomo, w jaki sposób koncepcję odporności można zastosować do rozwoju obszarów wiejskich. Mimo że obszary te stoją w obliczu zmiany i rosnącej niepewności odnośnie do usług rolniczych, leśnych i krajobrazowych, to koncepcji odporności obszarów wiejskich poświęca się stosunkowo

niewiele uwagi (w porównaniu choćby do innych dziedzin nauki, np. psychologii). Jednakże, co napawa optymizmem, zarówno namysł naukowy, jak i praktyczny nad *rural resilience* jest systematycznie rozwijany.

Ciekawe podejście do *rural resilience* proponują Elisabeth Roberts i współautorzy (2017). Mianowicie uznają oni, że odporność obszarów wiejskich uzyskuje się dzięki dostępowi do internetu. Ten, kto ma dostęp do tej globalnej sieci komputerowej ma odporność i może ją wzmacniać. Internet jest więc pewnego rodzaju narzędziem, dzięki któremu można nabyć odporność (Roberts i in. 2017). Autorzy traktują internet jako zmianę społeczną, która jest niezbędna do bycia odpornym. Takie podejście nie uznaje *resilience* jedynie za tradycyjną zdolność do przystosowania się lub odbijania się od wstrząsów w systemach – ekologicznych czy społecznych – lecz upatruje „odporność” w posiadaniu narzędzia (tu: internetu) pozwalającego na osiągnięcie cechy rezyliencji (bycia odpornym). Przy takim podejściu do koncepcji *rural resilience* zagadnienie „bycia odpornym” i „posiadania odporności” dla społeczności wiejskiej w erze cyfryzacji czyni kluczowym (powszechny) dostęp do internetu na obszarach wiejskich. Ci, którzy mają dostęp do szerokopasmowego internetu na tych obszarach, osiągają korzyści ekonomiczne i społeczne (kulturowe) dużo większe niż pozostali. Jednak nie wszyscy decydują się na taki dostęp (mimo że nie mają obiektywnych przeszkód), a w grupie osób będących online nie wszyscy mogą korzystać z niezawodnych, szybkich usług szerokopasmowych. Tak więc wykluczenie ze świata cyfrowego może dotyczyć zarówno nieużytkowników, jak i użytkowników internetu (Roberts i in. 2017).

W kontekście takiego spojrzenia niezwykle ważna jest polityka cyfryzacyjna na obszarach wiejskich. Wzmacnianie kapitału cyfrowego wspiera bowiem inne formy kapitału (w tym nade wszystko kapitał społeczny), tym samym zwiększa odporność (*resilience*) na obszarach wiejskich. I odwrotnie: niekorzystna sytuacja cyfrowa na obszarach wiejskich zwiększa podatność na zagrożenia i wywołuje gorszą sytuację ekonomiczną, społeczną i kulturową na tych obszarach oraz niezdolność rozwoju na własnych warunkach. Roberts i współautorzy (2017) piszą, że jest coś szczególnie dyskryminującego dla mieszkańców obszarów wiejskich, którzy nie mogą w pełni wykorzystać możliwości technologii cyfrowej dostępnej na obszarach miejskich. Wyrównanie różnic między miastem a wsią – zniwelowanie wykluczenia cyfrowego – wymaga wzięcia pod uwagę nie tylko czynników podaży (działań agend rządowych w kwestii infrastruktury), ale też czynników popytu (motywacji i postępowania osób zamieszkujących obszary wiejskie, a będących potencjalnymi beneficjentami cyfryzacji). Jak bowiem pokazują badania Sory Park (2017), oddalenie (aspekt przestrzenny) jest silnym predykatorem, wskaźnikiem wykluczenia cyfrowego, ale przepaść cyfrową pogłębiają też inne czynniki społeczno-demograficzne, takie jak poziom wykształcenia i status zatrudnienia.

Równocześnie, jak pokazuje przykład brytyjski (Ashmore, Farrington, Skerratt 2017), można zaobserwować pojawiające się oddolne inicjatywy społeczności lokalnej formułujące się w sformalizowane organizacje w celu uzyskania odpowiedniego dostępu szerokopasmowego w miejscach ich zamieszkania, co ma wzmocnić odporność społeczną na obszarach wiejskich. Fiona Ashmore, John H. Farrington, Sarah Skerratt (2017) wskazują na rolę lokalnych przywódców (*digital champions*) w procesie kierowania przez społeczność dostępem do łącz szerokopasmowych (zasobów cyfrowych), ale zauważają też, że przywództwo może utrzymywać istniejące nierówności i wykluczenie, zmniejszając zdolność do partycypacji innych jednostek tej społeczności. Niemniej jednak oddolne organizowanie się społeczności wiejskich w sprawie cyfryzacji jest kolejnym przykładem nierównego traktowania rozwoju obszarów wiejskich (w porównaniu do społeczności miejskich, które o dostęp cyfrowy nie muszą zabiegać w ten sposób).

Geoff Wilson (2010) połączył względnie nowy koncept *rural resilience* z dobrze już zakorzenioną ideą *multifunctionality*. Najogólniej rzecz biorąc, owa wielofunkcyjność rozumiana tu jest jako potencjał obszarów wiejskich do pełnienia wielu funkcji równocześnie w społeczeństwie: nie tylko tej tradycyjnej (produkcji rolnej), lecz także różnych nierolniczych usług rynkowych i publicznych, np. turystyki wiejskiej, gospodarki krajobrazowej, zarządzania wodą i przyrodą (np. Wilkin [red.] 2010; Van Huylenbroeck i in. 2007; Van Huylenbroeck, Durand [red.] 2003). Wilson kojarzy koncepcję wielofunkcyjności obszarów wiejskich, ale też społeczności wiejskich, z elastycznością (*elasticity*) i wrażliwością (*sensitivity*) systemów ludzkich. Według niego odporność (*resilience*), która jest powiązana z wrażliwością i elastycznością, można traktować jako wynik pewnego procesu (uzyskanie lepszej adaptacyjności społeczności wiejskich), lub jako sam proces dynamicznych zmian powiązanych z uczeniem się społeczności i gotowością tejże społeczności do wzięcia odpowiedzialności i kontroli ścieżek rozwoju obszarów wiejskich. Zasadniczo odporność obszarów wiejskich sprowadza on do odporności społeczności wiejskich (*rural community resilience*), a więc niejako personalizuje zbyt przestrzenne w swej wymowie „obszary wiejskie”. Podobne stanowisko, integrujące odporność środowiskową z odpornością społeczną, reprezentują Fikret Berkes i Helen Ross (2013).

Odporność społeczności wiejskich może być postrzegana jako balans, równowaga między ich potrzebami gospodarczymi, środowiskowymi i społecznymi (Wilson 2010). Innymi słowy, odporność polega na tym, że społeczności są w stanie skutecznie przetrwać różne „perypetie” endogeniczne oraz zmiany egzogeniczne. Tak pojmowana rezyliencja może być postrzegana poprzez solidność/krzepkość (*robustness*), szybkość (*rapidity*) i redundancję – nadmierność (*redundancy*) rozumianą jako zakres substytucji i zaradność/pomysłowość (*resourcefulness*) społeczności w poszukiwaniu sposobów radzenia sobie z zagrażającymi jej wyzwaniem

wewnętrzny i zewnętrzny mogący naruszyć jej wielofunkcyjność. W tym ujęciu rezyliencja może być rozpatrywana zarówno na poziomie gospodarstw domowych, jak i na poziomie indywidualnym. W każdym przypadku chodzi o całość działań gospodarczych, społecznych i środowiskowych, które są odpowiedzią, czy to poszczególnych osób, czy gospodarstw w obrębie danej społeczności wiejskiej, kształtującą ogólną odporność tejże społeczności. Choć brzmi to banalnie, na ogólną rezyliencję składają się reakcje poszczególnych osób lub grup danej społeczności. Maksymalizacja tak rozumianej odporności, pomoc społecznościom wiejskim w walce o ich przetrwanie, powinna być w centrum wysiłków decydentów.

Swoje wywody Wilson (2010) konstatuje następująco: aby społeczności wiejskie były „zrównoważone” (*sustainable*) i odporne (*resilient*), zarówno pod względem gospodarczym, jak i społecznym i środowiskowym, potrzebne jest silne rozwijanie w nich cech wielofunkcyjnych.

Wydaje się, że zintegrowane stanowiska dotyczące obszarów wiejskich wywodzą się z nieco wcześniej powstałej koncepcji panarchii zastosowanej do zrównoważonego rozwoju obszarów (Gunderson, Holling [red.] 2002), a zaczerpniętej z nazwy systemu politycznego, w którym pokojowo współistnieją różne formy ustrojowe. W pracy *Panarchy: Understanding Transformation in Human and Natural Systems* pod redakcją Lance’a H. Gundersona i C.S. Hollinga uznano, że wszystkie elementy, zarówno ekologiczne, ekonomiczne, jak i społeczne, odgrywają swoje role w rozwoju danego obszaru. Z kolei termin „panarchia” badacze ci stosują do opisanie ewoluujących systemów hierarchicznych z wieloma powiązanimi ze sobą elementami. Panarchia to struktura, w której systemy, w tym przyrodnicze (np. lasy) i ludzkie (np. kapitalizm), a także połączone systemy ludzko-przyrodnicze (np. instytucje zarządzające wykorzystaniem zasobów naturalnych, jak służby leśne), są ze sobą powiązane w ciągłych adaptacyjnych cyklach wzrostu, akumulacji, restrukturyzacji i odnowy. Te cykle transformacyjne zachodzą w skali „od kropli wody do biosfery”, w okresach „od dni do epok geologicznych”. Przyjmując takie rozumienie tych cykli i ich skali, rolą naukowców jest identyfikacja punktów, w których dany system jest w stanie zaakceptować pozytywne zmiany, a także wykorzystanie punktów-dźwigni, by wzmocnić odporność i zrównoważony rozwój w systemie. Jednakże mimo nieustannych wysiłków naukowcom jeszcze nie udało się zintegrować podejścia różnych dyscyplin do *resilience*.

Rural resilience rozumiana jako „odporność wiejska” czy też „odporność obszarów wiejskich” zawiera w sobie także „odporność systemów rolniczych” (*resilience of farming systems*). Tej kwestii poświęcili swoją pracę Miranda Meuwissen i współautorzy (2019) skupieni wokół projektu SURE-FARM². Autorzy ci definiują

² Zob. www.surefarmproject.eu (dostęp: 25.07.2022).

resilience of farming systems jako zdolność systemu rolniczego do zapewnienia świadczenia swych funkcji w obliczu wzrastającej złożoności oraz akumulacji wstrząsów i nacisków (gospodarczych, społecznych, środowiskowych i instytucjonalnych) dzięki zdolności do bycia stabilnym/solidnym/krzepkim (*robustness*) oraz umiejętności adaptacji (*adaptability*) i transformacji (*transformality*) (Meuwissen i in. 2019). Definicja ta nie ogranicza więc *resilience* do „bycia wytrzymałym” (*robustness*), czyli do zachowania równowagi systemu (*equilibrium*) i podstawowych funkcji bez większych zmian w wewnętrznych elementach i procesach mimo występowania zakłóceń zewnętrznych. Jest to definicja szeroka, wieloaspektowa, poszerza bowiem tradycyjne ujęcie *resilience* o dwie kolejne cechy (zdolności): adaptacyjność i zdolność do transformacji. *Adaptability* to zdolność systemu do dostosowania wewnętrznych elementów i procesów do zmieniających się okoliczności zewnętrznych, a tym samym do rozwoju wzdłuż poprzedniej trajektorii przy zachowaniu wszystkich ważnych funkcji. *Transformality* to z kolei zdolność systemu do rozwoju lub włączania nowych elementów i procesów w stopniu zmieniającym logikę operacyjną, w celu zachowania ważnych funkcji, gdy zmiany w środowisku ekologicznym, gospodarczym czy społecznym powodują, że istniejący system jest nie do utrzymania lub jest dysfunkcyjny.

Rozróżnienie tych trzech zdolności jest analogiczne do podziału zastosowanego przez Walkera i współautorów (2004) oraz Folkego i współautorów (2010) w odniesieniu do systemów społeczno-ekologicznych.

Zdaniem realizatorów projektu SURE-FARM obecna polityka Unii Europejskiej (UE) zorientowana jest na zwiększanie odporności poprzez zachowanie *status quo* systemów rolniczych (a więc ich *robustness*), nie zaś przez umacnianie i rozwijanie ich zdolności adaptacyjnych i transformacyjnych (Feindt i in. 2018).

Między trzema wymienionymi atrybutami *resilience* można zawierać „kompromisy”, np. wzmacniać *robustness* kosztem zdolności transformacji, jak również np. wzmacniać *robustness* przez wzmacnianie adaptacyjności czy zdolności do transformacji podmiotów łańcucha dostaw. Podobnie zresztą, jak między wymiarami składającymi się na system, można np. zwiększać odporność na wyzwania ekologiczne, ograniczając odporność na wyzwania społeczne czy gospodarcze i odwrotnie.

Meuwissen i współautorzy (2019) zwracają uwagę, że zajmując się kwestiami odporności systemów rolniczych, trzeba uwzględnić kontekst lokalny i regionalny, w których funkcjonują te systemy (gospodarstwa, organizacje rolników, dostawcy usług i podmioty łańcucha dostaw). Wyróżniają oni odporność specyficzną (szczególną) – *specified resilience* – czyli odporność na określone, znane wyzwania, oraz odporność ogólną (*general resilience*) jako zdolność systemu do radzenia sobie z nieznanymi sytuacjami cechującymi się niepewnością i zaskoczeniem.

Badacze ci, eksplorując odporność specyficzną, podążali za pytaniami postawionymi przez Stephena Carpentera i współautorów (2012) oraz Hugo Herrera (2017), czyli: odporność czego (*resilience of what?*), odporność na co, wobec jakich wyzwań (*resilience to what?*) oraz odporność w jakim celu, po co, co chcemy zachować (*resilience for what purpose?*). Dodali do tego zestawu dwa kolejne pytania: w jakim zakresie, jakie zdolności odpornościowe (*what resilience capacities?*), a także: co wzmacnia odporność (*what enhances resilience?*). Niektórzy autorzy (np. Herrera 2017; Quinlan i in. 2016) zadają sobie także pytanie: odporność dla kogo, w czym interesie (*resilience for whom?*). Niewątpliwie zachowanie odporności systemów rolniczych jest w interesie całego społeczeństwa, tak jak utrzymanie dobrze funkcjonującego rolnictwa. Zespół SURE-Farm podjął próbę skonstruowania ilościowych narzędzi do oceny *robustness* i *adaptability* (Herrera i in. 2018). Nadal jednak potrzebne są badania w celu opracowania narzędzi do oceny trzeciego wymiaru *resilience*, jaką jest *transformality*.

Elżbieta Strzelecka (2018) zwraca natomiast uwagę na uwzględnianie w analizach odporności narzędzi jakościowych do badań m.in.: postaw społecznych, potencjału kapitału ludzkiego i społecznego, znaczenia więzi czy wspólnych wartości i przywództwa, które jest szczególnie ważne w małych środowiskach. Aspekty te nie znajdują odzwierciedlenia w „twardych” wskaźnikach społeczno-gospodarczych, ponieważ również potrzebnych. Strzelecka, rozważając *urban* i *rural resilience* oraz biorąc pod uwagę, że pojęcie uzyskiwania odporności w założeniu ma prowadzić do określonych rezultatów – zwróciła także uwagę na ważkość następujących pytań: czym są pożądane rezultaty, dla kogo są one pożądane i kto decyduje, co jest pożądane. Odpowiedzi na te pytania mogą przynieść jedynie badania jakościowe.

Autorka ta akcentuje również „terytorializm” (lokalność) jako cechę odporności, gdyż odporność zawsze dotyczy określonej społeczności (*community resilience*) zamieszkującej dane terytorium – jest specyficzna dla danego obszaru. Strzelecka przywołuje badania Pata Enrighta (2016) dotyczące irlandzkiej wyspy Cape Clear (o pow. 6,7 km², zamieszkiwanej przez 124 osoby), na której głównymi źródłami dochodów są rolnictwo i turystyka. W badaniu wzięła udział połowa mieszkańców wyspy. Enright badał *resilience* w trzech płaszczyznach: ekonomicznej, społecznej i środowiskowej, uwzględniając stosowne wskaźniki i opierając się przy tym na opiniach mieszkańców wyspy i ich postrzeganiu *resilience*. Innowacyjny jest tu fakt, że w badaniu dobrobytu gospodarczego Enright – poza standardowymi wskaźnikami, jak ubóstwo, zadłużenie mieszkańców, warunki mieszkaniowe itp. – zastosował też bardzo ciekawy wskaźnik, jakim jest szczęście (*happiness*). Wykorzystał w ten sposób koncepcję Wilsona (2010) uznającego, że „szczęście” (odczucie szczęścia) przyczynia się do powstania silnie rozwiniętego kapitału ekonomicznego (sic!).

Badanie szczęścia Enright oparł na narzędziu Oxford Happiness Questionnaire (OHQ) opracowanym przez Petera Hillsa i Michaela Argyle'a (2002), którzy zaproponowali psychologiczne podejście do indywidualnego spojrzenia na życie.

Średnia ocena zadowolenia mieszkańców Cape Clear wyniosła 4,59. 26% mieszkańców wyspy uzyskało wynik powyżej 5, co oznacza, że „byli bardzo szczęśliwi” (tzn. mają bazę szczęścia, która pozwalała im poszerzać horyzonty i dążyć do większego sukcesu); 53% respondentów uzyskało zaś wyniki w skali od 4 do 5, co świadczyło o tym, że ponad połowa respondentów była szczęśliwa i optymistyczna (Enright 2016).

Ogólne wnioski płynące z badań Enrighta (2016) dowodzą, iż na całościowy rozwój wszystkich trzech płaszczyzn kapitału (gospodarczego, społecznego i ekologicznego) na wyspie Cape Clear wpływają takie wskaźniki, jak: szczęście, infrastruktura, dobrobyt gospodarczy i współpraca mieszkańców oraz dywersyfikacja dochodów. Natomiast wskaźnikami nierównowagi, zwiększającymi wrażliwość, a zmniejszającymi odporność jest (słaba) internetowa infrastruktura szerokopasmowa oraz uzależnienie od dotacji UE (sic!) i od importowanej żywności (Strzelecka 2018).

Wyniki badań jakościowych mogą ułatwić podejmowanie decyzji strategicznych odnoszących się do uzyskiwania równowagi rozwojowej i zachowania (rozwijania) odporności mieszkańców wyspy.

Uzyskiwanie, zachowanie i rozwijanie odporności wydaje się daleko bardziej znane/rozpracowane, zarówno teoretycznie, jak i praktycznie, w warunkach europejskich i amerykańskich. Tym bardziej ciekawa jest praca dwojga kanadyjskich naukowców: Melissy J. Marsche i Fikreta Berkesa (2006), którzy podjęli się zbadania *livelihood resilience* w Kambodży. Kraj ten jest jednym z najbiedniejszych i najsłabiej rozwiniętych państw świata, w którego gospodarce dominuje rolnictwo. Szczególnie rozwija się tam rybołówstwo, a jest to związane z jeziorem Tonle Sap, które w porze deszczowej podnosi swój poziom z 1–3 do nawet 12 metrów. Z uwagi na ten fenomen zbiornik ma jedno z najliczniejszych zasobów ryb słodkowodnych na świecie. Z dobrodziejstwa tego korzystają okoliczni mieszkańcy. Społeczności mieszkające wokół jeziora tworzą tzw. pływające wioski, żyją bowiem w domach osadzonych na wysokich palach, by w czasie przyływu ich dobytek nie został zalany.

W kraju takim jak Kambodża – ze względu na niski poziom jego rozwoju i wysoki poziom analfabetyzmu (dotyczący ok. 2/3 mieszkańców) – trudno jest mówić o *resilience* jako wyrafinowanej teorii lub praktyce. Chodzi tam bowiem głównie o przetrwanie i zabezpieczenie sobie *livelihood resilience*, źródeł i środków do życia, szczególnie w czasie wstrząsów zewnętrznych, głównie ze strony przyrody (takich jak zmienność obfitości zasobów ryb, sezonowość zasobów, zmiany w dostępie do tych zasobów).

Marsche i Berkes (2006) zbadali dwie rybackie wioski kambodżańskie (*fishing communities*): jedną nadbrzeżną (Koh Sralao) i jedną zlokalizowaną na jeziorze (Kompong Phluk), czyli „wioskę pływającą”. Pierwszą zauważalną *resilience livelihood* jest budowanie domów na palach, choć z pewnością mieszkańcom obcy jest koncept *resilience*, strategia ta wynika tu bowiem ze źródeł „zwykłej” mądrości życiowej (i pomysłowości) nastawionej na przetrwanie. Warto też zauważyć, że *rural resilience* w wydaniu europejskim, polegająca np. na wspomnianym już ułatwianiu mieszkańcom dostępu do internetu, jest zgoła odmienna w przypadku wiosek kambodżańskich, które z pewnością nie potrzebują internetu, a jedynie zdobycia choćby minimum środków do życia – głównie w niepewnych i zmieniających warunkach przyrodniczych (ale też i gospodarczo-politycznych), od których są tak mocno zależni.

Słusznie zauważają autorzy (Marshe, Berkes 2006), że na obszarach wiejskich rzeczywistość *livelihood* jest złożona i dynamiczna, lecz doskwiera najbardziej biednym krajom, takim jak Kambodża (tam jedyną stałą jest codzienna niepewność przetrwania). Dopiero pod koniec lat 90. XX w. pod wpływem pracy Iana Scoonesa (1998) skierowano uwagę na strategie przetrwania, jakie stosują mieszkańcy wiosek, wcześniej traktowano bowiem biedne społeczności jako pasywne ofiary. Takie aktywne podejście jest zorientowane na sprawczość podmiotów (*actor-oriented*), lokalność (*place focused*) i specyficzny kontekst (*context specificity*).

Na podstawie przeprowadzonych badań Marshe i Berkes (2006) wyróżnili trzy aspekty lokalnej odporności (*local resilience*) wpływające na dobrobyt (*well-being*) tej właśnie społeczności:

- związane z gospodarką (*economic condition*) (dostęp do sprzętu wędkarskiego, rozmaite umiejętności wędkowania, inne umiejętności życiowe, np. chów zwierząt, szycie, posiadanie zasobów kapitałowych, umiejętność oszczędzania);
- związane z zasobami przyrodniczymi (*resources*): obfitość drzew i ryb, możliwość utrzymania przez społeczność tych zasobów;
- związane z wiedzą i relacjami (*relationship*) (wiedza, mądrość, dobre relacje i komunikacja, szczęście, umiejętność dostosowania się i rozwiązywania problemów oraz chęć do wysiłku, a jak trzeba i do walki).

Zaobserwowane strategie budowania odporności w obu wioskach zidentyfikowano jako:

- uczenie się, jak żyć w warunkach zmiany i niepewności;
- utrwalanie wiedzy (traktując ją jako źródło innowacji) i adaptowanie się do zmian;
- tworzenie sposobności do samoorganizacji (co jest szczególnie ważne w niezwykłych sytuacjach konfliktów o wspólne łowiska, związanych w dużej mierze z nieustannym przemieszczaniem się ludzi i zasobów).

W Koh Sralao i Kompong Phluk w obliczu wstrząsów – głównie spowodowanych przez środowisko przyrodnicze, ale też z przyczyn uwarunkowań polityczno-gospodarczych, jak np. nielegalne połowy przez politycznie wpływowych ludzi – jak zanotowali autorzy, ludzie ciągle „coś robią” (*doing something*). Ich strategie radzenia sobie i adaptowania się do zmiennych warunków nie są skomplikowane, ale przydatne, głównie i powszechnie polegają zaś na dywersyfikacji (*diversification*) zajęć (działań) i tym samym dywersyfikacji źródeł dochodu. Realizowane są one np. przez wysyłanie domowników do innej, najemnej pracy (poza wioską), wykorzystanie siły roboczej w „chudych czasach” do innych celów, lecz także posiadanie dodatkowego sprzętu wędkarskiego. Strategie zachowania odporności w zakresie *livelihood* to również przesadzanie namorzynów (mangrowców). Lasy namorzynowe pełnią funkcję przeciwpowodziową, są znakomitą barierą dla ogromnych fal, wchłaniając energię fali i znacznie minimalizując straty.

Na budowę odporności dobrostanu społeczności lokalnej, oprócz działań podejmowanych przez nią samą, wpływa niewątpliwie polityka krajowa dotycząca zasad rybołówstwa, jak i umożliwiania zarobkowania przez wspólnoty rybackie poza rybołówstwem. Nie jest to łatwe z uwagi na niejednokrotnie sprzeczne interesy (polityczno-ekonomiczne) wewnątrz krajowe i zewnętrzne, dlatego zawsze aktualne pozostaną pytania: odporność dla kogo i w jakim celu (*resilience for whom?* i *resilience for what?*). Zwrócili na to uwagę Derek Armitage i Derek Johnson (2006), badając relacje między odpornością a globalizacją i konstatując, że ścieranie się procesów postępującej globalizacji z budowaniem odporności stanowi podłoże potencjalnego konfliktu oraz trudnych wyborów społeczno-politycznych i instytucjonalnych.

Wraz z rozwojem koncepcji *resilience* systematycznie pojawia się zwrot uwagi badawczej na sprawczość społeczności, wspomniany już *agent-oriented resilience*. Odchodzi się od prostego pojmowania *resilience* jako reaktywnego, biernego „odbicia się” od zewnętrznych wstrząsów (*reactive bounce-back*), eksplorując podejście aktywnej sprawczości (*proactive human agency*) (Skerratt 2013). Z badań Sarah Skerratt dotyczących szkockich społeczności – *community land ownership* – (autorka przeprowadziła wywiady z 17 zarządami Community Land Trust – CLT) wynika, że odporność społeczności realizowana jest nie tylko przez amortyzowanie wstrząsów wywołanych pojedynczymi zdarzeniami, lecz także przez celowe, świadome i przemyślane budowanie swoich umiejętności i bazy zdolności przydatnych w sytuacji ciągłych zmian. Do tych aktywnych działań należą: zwiększanie zasobów i redukcja *vulnerabilities*, wzmacnianie przepływów komunikacyjnych, generowanie przychodów. Żaden z planów zarządu nie odnosił się do konkretnego przewidywanego wstrząsu, ale skupiał się na wzmacnianiu (budowaniu) zasobów, umiejętności, budowania pewności siebie jako środków do osiągnięcia długofalowego *sustainability*. Wyodrębniono pięć głównych strategii działań zarządu: komunikowanie się

z szerszą społecznością, poszerzenie składu członków w zarządzie, delegowanie zadań, zatrudnianie płatnych pracowników (zamiast bazowania na wolontariuszach) oraz identyfikowanie i zabezpieczenie strumieni przychodów. Zarządy CLT podkreślały też ważność wielopoziomowych sieci (*multiscale networks*) kontaktów i zasobów, zarówno tych wewnątrz społeczności, jak i zewnętrznych, uznając, że poleganie przede wszystkim na indywidualnych „mistrzach” czy wizjonerach jest ryzykowne. Skerrat (2013) wnioskuje więc, iż powiązanie koncepcji *resilience* z koncepcją kapitału społecznego może przynieść korzyści w rozwijaniu ich obu zarówno w teorii, jak i w zastosowaniu w praktyce. I niewątpliwie tak jest, budowanie poczucia wspólnoty i kapitału społecznego powoduje bowiem wzrost stopnia rezyliencji: społeczność staje się silniejsza na skutek licznych ludzkich interakcji, wzajemnego poszanowania i okazywania wzajemnej troski, a tym samym lepiej dostosowuje się do sytuacji kryzysowych.

Z badań wspomnianej autorki można wnioskować, że budowanie odporności danej społeczności polega również na dywersyfikacji zadań, powiązań i działań. Społeczność kambodżańskich wiosek wcale w tak dużym stopniu nie odbiega w tym względzie od społeczności europejskich, choć te drugie mają zdecydowanie bardziej zaawansowane możliwości i sposoby dywersyfikacji. Dywersyfikacja nie jest nowym konceptem, ale w odniesieniu do koncepcji *resilience* nabiera nowego znaczenia i nowego wymiaru, tym bardziej że dywersyfikacja, podobnie jak *resilience*, jest koncepcją dynamiczną. Oznacza bowiem proces, w wyniku którego z czasem zwiększa się różnorodność i tym różni się od statycznego pojęcia „różnorodności” (Wagner 2000). Dywersyfikacja (aktywów, dochodów i działalności) spowodowana może być tak przez czynniki wypychające (*push factors*), jak i czynniki przyciągające (*pull factors*) (Barrett, Reardon, Webb 2001). W tym pierwszym przypadku jest strategią ograniczania ryzyka (przetrwania), a w drugim coraz lepszego radzenia sobie (rozwoju). W kontekście koncepcji *resilience* można rzec, że w każdym z tych przypadków dywersyfikacja jest również strategią budowania odporności.

Rural resilience jest też rozważane w odniesieniu do roli przedsiębiorstw w lokalnym rozwoju i zachowaniu odporności. Wyniki badań przeprowadzonych w Australii przez Artura Steinera i Jane Atterton (2015) wskazują, że przedsiębiorstwa na obszarach wiejskich wpływają na lokalną odporność zarówno w sposób bezpośredni, jak i pośredni. Wkład bezpośredni obejmuje tworzenie lokalnych miejsc pracy oraz dostarczanie lokalnych produktów i usług. Z kolei udział pośredni jest rozumiany jako efekt domina lub wartość dodana podstawowej działalności biznesowej, np. zapewnienie możliwości zatrudnienia pomaga zmniejszyć ryzyko migracji i wyludniania. Badacze wskazują również na ważność (koncepcji) zakorzenienia (*embeddedness*) właścicieli przedsiębiorstw w lokalnej społeczności i terytorium – „zakorzenienie” przedsiębiorców, czyli identyfikacja z miejscem

i społecznością, wpływa na ich wewnętrzny imperatyw większej odpowiedzialności w lokalnych sferach ekonomicznej, społecznej i środowiskowej. „Zakorzenieni” przedsiębiorcy silniej reagują na lokalne wyzwania i możliwości; próbują je z determinacją przekształcać i adaptować do nowych warunków, co ostatecznie wspiera odporność tych obszarów wiejskich. Można lakonicznie stwierdzić, że nie jest im obojętny los obszaru wiejskiego (i jego społeczności), na którym zlokalizowane jest przedsiębiorstwo. Warto zauważyć, że kwestia znaczenia i roli przedsiębiorczości na obszarach wiejskich nie jest nowa, tylko znacznie starsza od koncepcji *resilience*, jednakże dopiero od kilku lat rozważa się ją w kontekście zachowania odporności.

Holistyczne podejście do *rural resilience* proponują z kolei realizatorzy międzynarodowego projektu RETHINK, zakończony w 2015 r. i zatytułowany: „Rethinking the links between farm modernisation, rural development and resilience in a world of increasing demands and finite resources”. Analiza studiów przypadku z 14 krajów wskazała jego autorom (Knickel i in. 2018), iż interpretacja i operacjonalizacja pojęcia odporności zależą od konkretnego systemu, którego dotyczą, oraz że mogą, a nawet muszą być stosowane na wielu poziomach: od pojedynczego gospodarstwa, rodziny rolniczej, łańcucha żywnościowego poprzez lokalną społeczność wiejską aż do regionu i w końcu do poziomu globalnego. Zdaniem autorów projektu RETHINK analiza wzajemnych relacji między tymi różnymi poziomami jest niezbędna do całościowego, *in extenso*, zrozumienia *rural resilience*.

Znaczenie „odporności” jest odmienne na każdym z tych poziomów, mało tego, nie jest uniwersalne dla wszystkich krajów. Przykładowo na poziomie rolników (gospodarstwa rolniczego) budowanie odporności znaczyć może umiejętność wystarczająco szybkiej reakcji na zmienność, z reguły spadek, cen producentów (jest to prawie niemożliwe przy stosowaniu bardziej zrównoważonych środowiskowo praktyk w krajach takich jak Niemcy, Irlandia i Szwecja). Budowanie zaś odporności na poziomie rodziny rolniczej może polegać na łączeniu selektywnego wykorzystania technologii z tradycyjną wiedzą w celu spełniania wymagań społecznych i konsumenckich (Austria) albo na zacieśnianiu współpracy z sieciami społecznościowymi (Litwa, Łotwa), lub też na utrzymaniu rolnictwa jako atrakcyjnego zajęcia dla następnego pokolenia (Turcja). Budowanie rezyliencji na poziomie łańcucha żywnościowego odbywać się zaś może poprzez utrzymanie opłacalności ekonomicznej wszystkich partnerów w łańcuchu żywnościowym (Francja, Izrael, Szwajcaria) albo poprzez *good governance*, współpracę, zaufanie i transparentność (Hiszpania) czy łączenie tradycyjnych metod rzemieślniczych ze współczesnym sposobem zarządzania (Włochy). *Resilience* na poziomie społeczności wiejskiej polega z kolei na tworzeniu synergii między rozwojem rolnictwa, przedsiębiorstw wiejskich i społeczności. Przykładem może tu być wzmacnianie więzi z pobliskimi

miastami jako strategia osiągnięcia większej odporności (Belgia, Niemcy, Szwecja i Szwajcaria).

Karlheinz Knickel i współautorzy (2018) zaznaczają, że koncepcja *resilience* wykracza poza i uzupełnia pojęcie zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*), gdyż nie skupia się jedynie na trwałości rozwoju i osiągnięciu celów społecznych, środowiskowych i gospodarczych, ale też akcentuje potrzebę adaptacji (przywracania równowagi) – jest koncepcją bardziej dynamiczną. Jednakże obie te koncepcje mogą się wzajemnie uzupełniać.

Z kolei Amit Ashkenazy i współautorzy (2018) zwracają uwagę na to, że cele polityki (krajowej czy unijnej) mające wzmacniać odporność bywają rozbieżne, a nawet sprzeczne, właśnie z uwagi na zastosowanie ich do różnych skal przestrzennych i czasowych (i w związku z tym efekty polityki mogą być sprzeczne). Przykładowo strategie, które mogą zwiększać zdolność rolników do przetrwania w trudnym środowisku gospodarczym, mogą tym samym podważać odporność całego regionu; decyzje zwiększające odporność rolników w krótkim okresie mogą z kolei blokować ich w budowaniu długofalowej, przyszłej odporności. Czynniki przestrzenne i czasowe są wobec tego determinantami ograniczającymi spójność na wszystkich poziomach, choć na poszczególnym poziomie mogą wzmacniać odporność (ale tym samym na innym ją osłabiać). Wskazuje to na skomplikowanie procesu budowania odporności w skali makro, od którego oczekuje się uwzględnienia wszystkich poziomów, a jest to niemożliwe. Dlatego też możemy mówić o ograniczonej makroodporności.

Ashkenazy i współautorzy (2018) proponują pięć rodzajów strategii budowania odporności na poziomie gospodarstwa i regionu: uznanie gospodarczych i społecznych wartości lokalnej tradycji i umiejętności; znalezienie nowych sposobów dywersyfikacji działalności gospodarczej mieszkańców wsi i źródła dochodów; wykorzystanie nowych technologii i skali zglobalizowanego rynku gospodarczego, mając na uwadze też słabości z tym związane; łączenie różnych społeczności, mieszkańców i aktorów na obszarach wiejskich i w miastach do budowy większej spójności społecznej oraz wykorzystanie pomocy rządowej dla rolników i obszarów wiejskich w celu zachowania dóbr publicznych, które w innym przypadku mogą zniknąć.

Wspomniani autorzy podkreślają (Ashkenazy i in. 2018), że przy projektowaniu strategii i interwencji w zakresie odporności obszarów wiejskich konieczna jest ich integracja, skoordynowanie, jak również uwzględnienie tego, iż są one usytuowane w szczególnych kontekstach, systemach wartości i potrzeb, które na poszczególnych skalach przestrzennych i czasowych mogą być zmienne. Konstatują, że możliwe jest utrzymanie tylko niektórych elementów systemu i to prawie zawsze kosztem innych, co sprawia, iż *resilience* jest zawsze ograniczona.

Podobne wnioski odnośnie do potencjalnej sprzeczności i rozbieżności Ashkenazy i współautorzy (2018) odnoszą do poszczególnych „składników” odporności, takich jak: *persistence* (trwałość), *adaptability* i *transformability*, które, choć mogą współistnieć, mogą się też wzajemnie znosić. Choćby inwestowanie w programy poprawiające wydajność produkcji rolnej może zwiększać dobrobyt gospodarczy (wzmacniając *persistence*), ale jednocześnie uniemożliwić regionom lub rolnikom inwestowanie w przekształcanie gospodarki regionalnej (a więc osłabić *transformability*), nie mówiąc już o nieekonomicznych aspektach dobrobytu. Wniosek jest taki, że żadna pojedyncza strategia nie może wzmocnić trzech aspektów odporności równocześnie.

Artur Steiner i Marianna Markantoni (2014) w badaniach nad *community resilience* zwracają uwagę na ważność procesu włączania społeczności (*inclusion*) do działań wzmacniających odporność i uzyskiwania ich samodzielności (*self-reliance*). Wzmacnianie potencjału endogenicznego, zwłaszcza w społecznościach mniej aktywnych, jest szczególnie ważne.

Alistair Adam-Hernández i Ulrich Harteisen (2019) zaproponowali zaś osiem ram koncepcyjnych odporności wsi (*village resilience*): relacje i sieci społeczne (*social relations and networks*); procesy uczenia się, edukacja i autorefleksja (*learning processes, education and self-reflection*); wartości, postawy i przekonania (*values, attitudes and beliefs*); działania i podejmowanie decyzji przez społeczność (*community action and decision-making*); przywództwo i kluczowi ludzie (*leadership and key people*); różnorodność i integracja (*diversity and integration*); równowaga między ludźmi, środowiskiem i gospodarką (*the balance between people, environment and economy*) oraz podstawowe usługi i infrastruktura publiczna (*basic public services and infrastructure*).

Szczególnym wyzwaniem jest budowanie odporności na obszarach wiejskich wyludniających się i peryferyjnych. We wsiach kurczących się, „spustoszonych” zaczyna bowiem brakować grup społecznych gwarantujących dynamiczny rozwój i energię w wychodzeniu z sytuacji kryzysowych: odporność zostaje osłabiona. Można rzec, że wieś, podobnie zresztą jak miasto (Świątek 2015), nie ma układu jedynie mechanicznego, ale jest żywym organizmem. Takie myślenie kieruje nas w stronę analizy metabolizmu obszarów wiejskich – studiowania różnorodnych przepływów (materiałowych i energetycznych) zasilających poszczególne tkanki wsi. Co więcej, tego typu myślenie podpowiada nam, by przyglądać się mechanizmom adaptacyjnym funkcjonującym w przyrodzie, naśladować dynamikę ekosystemów, ich umiejętność adaptacji i regeneracji. Natura może być bowiem doskonałym źródłem inspiracji (bioinspiracja) w procesie rozwiązywania problemów, budowania odporności, także poprzez tworzenie innowacji. Termin ten wprowadziła do obiegu naukowego Janine M. Benyus (1997) w książce *Biomimicry: Innovation Inspired by Nature*.

Kurczące się społeczności (*shrinking communities*), wyludniające się obszary wiejskie z reguły postrzegane są jako oznaka upadku tychże społeczności. To powszechne podejście zmienia nowy sposób myślenia i działania, zwany *smart shrinkage*. Chodzi o to, by pomóc małym, a kurczącym się społecznościom aktywnie planować „kurczenie się”, zanim utrata populacji wpłynie na jakość ich życia. Przykładem takiego podejścia może być projekt Rural Shrink Smart, rozpoczęty w 2020 r. w stanie Iowa w USA³. *Smart shrinkage* oznacza szybszy niż przeciętny spadek populacji, któremu towarzyszy szybszy niż przeciętny wzrost jakości życia. Przy czym jakość życia obejmuje zarówno cechy gospodarcze tej społeczności, jak i społeczne oraz fizyczne. Realizatorzy projektu nazywają takie społeczności: *shrink-smart communities*. *Smart shrinkage* to również część *resilience*.

Phil McManus i współautorzy (2012), przeprowadzając badania w Australii, doszli do wniosku, że do utrzymania odporności kurczących się obszarów wiejskich potrzebny jest solidny poziom stałego zaangażowania między rolnikami a społecznościami miejskimi (okolicznymi małymi miastami). Chodzi o interaktywność społeczności wiejskiej i miejskiej (także nieformalną socjalizację) oraz o budowanie więzi i poczucia przynależności do szerszej rozumianej lokalnej wspólnoty, co pomaga nie tylko przetrwać, ale też umożliwia wejście w lokalną gospodarkę (od sfery społecznej do gospodarczej), tym samym wzmacniając *resilience* rolników zmagających się z „upadkiem” obszarów wiejskich (w sposób szczególny borykających się z uciążliwościami środowiskowymi, np. częstymi suszami, pożarami) i społeczności wiejskich. Autorzy ci konkludują, że odporność jest wynikiem percepcji środowiska fizycznego przez społeczność, jej poczucia przynależności i możliwości pracy.

Ważkość koncepcji *resilience* i jej przełożenia na praktykę spowodowała, że nie zabrakło jej w polityce rolnej Unii Europejskiej. Obszary wiejskie są lwią częścią przestrzeni życia jej obywateli, gdyż obejmują 80% terytorium UE zamieszkiwanego przez 30% jej populacji (137 mln osób). W dokumencie Komisji Europejskiej: „A long-term vision for the EU’s rural areas: Towards stronger, connected, resilient and prosperous rural areas by 2040” (KE 2021), już w tytule zasygnalizowano cztery główne pożądane cele działań: obszary wiejskie mają stać się silniejsze, połączone, dobrze prosperujące (zamożne) oraz odporne. Mowa tu o odporności w trzech wymiarach (*main drivers*): na zmiany klimatu (*resilience to climate change*), środowiskowej (*environmental resilience*) i społecznej (*social resilience*). Uznaje się, że odporne obszary wiejskie będą sprzyjać dobrobytowi (*well-being*) ich mieszkańców. W zwiększaniu odporności społecznej wskazuje się na umożliwienie każdemu obywatelowi dostępu do doskonalenia i podnoszenia kwalifikacji oraz możliwość uzyskania pracy dobrej jakości i reprezentowania każdej grupy

³ Zob. www.ruralshrinksmart.org (dostęp: 25.07.2022).

społecznej w procesie podejmowania decyzji na szczeblach krajowym, regionalnym i lokalnym. Akcentuje się także konieczność posiadania dostępu cyfrowego (szerokopasmowego internetu) w każdym unijnym obszarze wiejskim. Szczególną rolę ma tu do odegrania narzędzie o nazwie Instrument na rzecz Odbudowy i Zwiększania Odporności (Recovery and Resilience Facility – RRF)⁴, wspierające finansowo europejskie gospodarki i społeczeństwa w działaniach na rzecz uczynienia ich bardziej zrównoważonymi, odpornymi i lepiej przygotowanymi na wyzwania i możliwości transformacji ekologicznej i cyfrowej.

4. Podsumowanie

Przegląd stanu badań nad koncepcją *rural resilience* nie wprowadza bynajmniej naukowego spokoju, jako że koncepcja *resilience* okazuje się dość złożona: wielosektorowa, wieloelementowa, wieloaspektowa, wieloskalarna, ruchoma i współzależna. Dotyczy bowiem świata, w którym współegzystują skomplikowane systemy ekologiczne, ekonomiczne i społeczne, osadzone w przestrzeni, wzajemnie sprzężone i nierozdzielne, między którymi interakcje rosną w intensywności i skali. Z uwagi na to, że systemy ludzkie i naturalne stają się coraz bardziej złożone, to nie sposób o nich myśleć jako o oddzielnych, lecz jako o nakładających się elementach w ramach jednego systemu, którym w analizowanym tu przypadku są obszary wiejskie.

Ta złożoność świata nie ułatwia naukowcom prac koncepcyjnych/konceptualizacyjnych nad *rural resilience*, ale tym samym czyni tę pracę bardziej fascynującą w odkryciach badawczych. Z pewnością wymaga ona podejścia trans- czy interdyscyplinarnego oraz spojrzenia holistycznego, całościowego. Należy też uwzględnić, że ogólny pozytywny wynik „odporności” (uzyskania odporności) systemu, zbiorowości czy jednostek nie jest miarodajny dla poszczególnych jego elementów. Zjawisko powstawania sprzeczności (konfliktu interesów) między poszczególnymi częściami systemu William R. Ashby (1963) nazwał „prawem weta” (zob. Dacko, Dacko 2018).

Mało tego, w ramach jednej składowej systemu rozpatrywać można *rural resilience* pod różnymi kątami – dokonywać wglądu w rozmaite komponenty *resilience*, mianowicie w trwałość, adaptacyjność, zdolność do przekształcania itp. Powstaje wówczas pytanie, jak składowe jednego podsystemu zgrać ze składowymi innego (biorąc również pod uwagę ich dynamikę i zmienność)? Wszak mogą one być sprzeczne w swoich kierunkach dążenia do uzyskania odporności.

⁴ Instrument RRF, powołany jako odpowiedź na „odzyskiwanie sił” po epidemii koronawirusa, wszedł w życie 19 lutego 2021 r. Udostępnia on państwowym członkowskim środki w cenach bieżących w ogólnej wysokości 723,8 mld EUR, w tym w formie pożyczek 385,8 mld EUR i jako dotacje 338 mld EUR. Koniec tego programu nastąpi 31 grudnia 2026 r.

W pracach koncepcyjnych i pragmatycznych na rzecz *rural resilience* napotkać można na trudność, jaką jest dynamika systemu. Obszary wiejskie przekształcają się bowiem pod wpływem zmian zachodzących w szerszej pojmowanym świecie (ale nie tylko egzogennym, także tym wewnętrznym) i trudno jest uchwycić ich statyczny stan. Jeśli dodamy do tego fakt, że „odporność” też nie jest stanem, ale procesem ciągłego rozwoju, którego nie można osiągnąć raz na zawsze i „odłożyć na półkę” (rezyliencja nie jest absolutna i bezwarunkowa), otrzymujemy skomplikowane zadanie badawcze. Jak dopasować „zmianę odporności” do „zmiany świata” (i odwrotnie); jak dogonić jedno i drugie? W związku z tym odporność systemu, także *rural resilience*, trudno mierzyć w wartościach bezwzględnych, ale raczej należy je odnosić do systemu porównawczego. Jaką więc znaleźć miarę „odporności”? Czym mierzyć „odporność” (systemu, jak i poszczególnych jego składowych)? Jest to wciąż pole do badań. Wyzwanie stanowi również rozpoznanie, w jakich okolicznościach dynamiczny system przestaje funkcjonować po to, by w odpowiednio bezpiecznym czasie wystarczająco wzmocnić potencjał odpornościowy. Wniosek praktyczny jest tu taki, że lepiej wcześniej stosować zasady prewencji, zabezpieczania odpowiedniego poziomu rezyliencji, niż później przeprowadzać kosztowną rekonstrukcję.

W odniesieniu do konceptu *rural resilience* pojawia się także taka trudność, że jest on przedmiotem normatywnej retoryki. Choć konotacje „odporności” i cecha „bycia odpornym” są pozytywne, i taka jest konwencjonalna obiektywna interpretacja, to przy wnikliwszym spojrzeniu napotyka się na subiektywną ocenę i normatywny osąd, np. „skąd” i „dokąd” ma się zmieniać rozważany system. Z tego powodu koncepcja *resilience* może wzbudzać kontrowersje, jak to bywa w przypadku terminów o szerokim zakresie zastosowań – mają one bowiem tendencję do szybkiego stawania się modnymi hasłami (*buzzwords*) lub pojęciami rozmytymi (*fuzzy concepts*). Kwestia normatywności pożądanego stanu odporności (dla kogo pożądanym?, w czym interesie?), czy problem sprawczości w budowaniu odporności (działania rządowe i instytucji państwowych *versus* działania społeczności wiejskich) są jednymi z takich „pułapek” lub „ślepych zaułków” konceptu *resilience*.

Złożoność koncepcji *resilience* ma również swoje przełożenie na zastosowania jej w praktyce. Chodzi o to, że skomplikowanie systemu uniemożliwia wręcz kontrolę zmian lub zapobieganie zmianom na obszarach wiejskich: tak więc bardziej wskazane w myśleniu o budowaniu odporności jest zrozumienie mechanizmów adaptacyjnych tego złożonego systemu po to, by próbować je ukierunkowywać, kształtować lub jeśli to możliwe, kierować niepowstrzymaną zmianą. Takie świadome radzenie sobie ze zmianą dokonującą się na obszarach wiejskich, także z uwzględnieniem ich przestrzenności i regionalności, może prowadzić do bardziej skutecznych analiz i interwencji.

Różnorodność obszarów wiejskich pod wszelkimi aspektami ich istnienia i kształtami badania (ekologicznymi, społecznymi, ekonomicznymi, przestrzennymi itd.), choć zdaje się przeszkodą w koordynowaniu i wzmacnianiu ich odpornością, może też wydawać się ich zaletą. Obserwując przyrodę, widzimy, że odporność ekologiczna wynika właśnie z różnorodności. Jak sugerowali Garry Peterson, Craig Allen i C.S. Holling już ponad 20 lat temu (1998), utrata danego gatunku, który w zbiorze jest niezbędny, redukuje zdolność ekosystemu do reorganizacji i zachowania swych funkcji. Podobnie może być w funkcjonowaniu obszarów wiejskich: zlekceważenie któregokolwiek elementu tego systemu może redukować jego odporność. Ta paralela interpretacyjna odnosząca się do funkcjonowania społeczeństwa na danym obszarze poprzez obiektyw ekologii nie może jednak tracić spostrzeżeń krytycznych nauk społecznych, które rządzą się swoimi prawami i uwzględniają człowieka (społeczności) jako aktywny, myślący, zdolny do namysłu i refleksji podmiot działań. W każdym razie różnorodność jest zalecana dla utrzymania „w zdrowiu” całego systemu. Podobnie zresztą różnorodność (dywersyfikacja działań) wskazana jest w budowaniu odporności. Steven Lade, Brian Walker i Lisbeth Haider (2020) nazwali tę drogę „różnorodnością ścieżek” (*pathways diversity*), według nich odporność jest tym większa, im więcej dostępnych jest działań, które mogą być utrzymane i zachowane na przyszłość.

Badacze konceptu *rural resilience*, jako że niemożliwe jest zbadać go jako całość, biorą pod uwagę różne aspekty odporności wiejskiej, np. wkład przedsiębiorstw, także gospodarstw, w budowanie tej odporności, rolę społecznościowego zarządzania zasobami ziemi, wdrażanie agendy cyfrowej dla obszarów wiejskich czy rozwoju potencjału endogenicznego i kapitału społecznego oraz dywersyfikację działań. Tworzą one pojedyncze puzzle będące częścią całego obrazu *in spe*, jakim jest *rural resilience*.

Kolejna trudność przejawia się w różnorodności przestrzennej obszarów wiejskich: inne wsie są w Anglii, a zupełnie inne w przywołanej w tekście Kambodży. Z innymi problemami mierzą się też ich mieszkańcy, np. w Anglii będzie to problem wciąż niedoskonałego dostępu do sieci internetowej, a w Kambodży oczekiwanie na przyływ, który pozwoli społecznościom rybackim wyżywić rodzinę i przeżyć kolejne dni. Różnorodność obszarów wiejskich w skali świata utrudnia sformułowanie konceptu *rural resilience* jako uniwersalnego. Odporność wiejska dla różnych kontynentów, różnych krajów, a nawet regionów, znaczy co innego, jest odmienna. Z tego powodu tak ważna w budowaniu *resilience* jest terytorialność i lokalność.

Kończąc niniejsze rozważania, można zadać sobie pytanie, które wybrzmiewa w tytule artykułu Simin Davoudi i współautorów (2012), czyli „Resilience: A bridging concept or a dead end?” (*Resilience* – koncepcja pomostowa czy ślepy zaułek?). Przy zachowaniu ostrożności – uwzględnieniu plastyczności tej koncepcji oraz tego, że

resilience, bądź co bądź, obecnie stało się modnym hasłem (jak było to z pojęciem *sustainability*) – można stwierdzić, że koncepcja ta jest obiecująca i zawiera przydatne ramy dla zrozumienia działania złożonych współzależności różnych elementów systemu, jakim są obszary wiejskie, i ich wykorzystania dla budowania *rural resilience*. W niepewnym i pełnym niespodzianek świecie, nie tylko przyrodniczych, ale nade wszystko cywilizacyjnych, koncepcja *resilience* może przyczynić się nie tylko do przetrwania w trudnych, zaskakujących warunkach, ale też do rozwoju obszarów wiejskich, łącząc się w ten sposób z założeniami teorii innowacji.

Wydaje się, że koncepcja *resilience* to więcej niż czysta metafora. Może bowiem być koncepcją pomostową między naukami przyrodniczymi i społecznymi oraz stymulować międzydyscyplinarną współpracę i dialog. Ma ona także potencjał, by wypełnić lukę między naukowcami, politykami i praktykami. Poza tym działania mające na celu budowanie odporności na obszarach wiejskich niewątpliwie wpływają na dobrostan innych grup, np. społeczności miejskich, a szerzej społeczeństwa jako całości. Osobliwa koncepcja *rural resilience* zasługuje więc na dalsze badania.

Bibliografia

- Adam-Hernández A., Harteisen U. (2019). A proposed framework for rural resilience: How can peripheral village communities in Europe shape change? *AGER: Revista de Estudios sobre Despoblación y Desarrollo Rural (Journal of Depopulation and Rural Development Studies)*, 28, 7–42. DOI:10.4422/ager.2019.05.
- Alvarado-Revilla F., Fitzgibbons J., Enright P., Sokolowski S., Moniz W., Khan Z.T. (2018). Partnerships for Preparedness: Enhancing individual and collective resilience to climate change through Augmented Reality technologies. White Paper written for the World Government Summit. Dubai, UAE.
- Armitage D., Johnson D. (2006). Can resilience be reconciled with globalization and increasingly complex conditions of resource degradation in Asian coastal regions? *Ecology and Society*, 11 (1), 2.
- Ashby W.R. (1963). *Wstęp do cybernetyki*. Warszawa: PWN.
- Ashkenazy A., Chebach T.C., Knickel K., Peter S., Horowitz B., Offenbach R. (2018). Operationalising resilience in farms and rural regions: Findings from fourteen case studies. *Journal of Rural Studies*, 59, 211–221. DOI:10.1016/j.jrurstud.2017.07.008.
- Ashmore F.H., Farrington J.H., Skerratt S. (2017). Community-led broadband in rural digital infrastructure development: Implication for resilience. *Journal of Rural Studies*, 54, 408–425. DOI:10.1016/j.jrurstud.2016.09.004.
- Barrett C.B., Reardon T., Webb P. (2001). Nonfarm income diversification and household livelihood strategies in rural Africa: Concepts, dynamics, and policy implications. *Food Policy*, 26 (4), 315–331. DOI:10.1016/S0306-9192(01)00014-8.
- Bauman Z. (2000). *Ponowoczesność jako źródło cierpień*. Warszawa: Sic!

- Benyus J.M. (1997). *Biomimicry: Innovation Inspired by Nature*. New York: HarperCollins Publishers.
- Berkes F., Ross H. (2013). Community resilience: Toward an integrated approach. *Society and Natural Resources*, 26 (1), 5–20. DOI:10.1080/08941920.2012.736605.
- Block J., Kremen A. (1996). IQ and ego-resiliency: Conceptual and empirical connections and separateness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 70 (2), 349–361. DOI: 10.1037//0022-3514.70.2.349.
- Borucka A., Ostaszewski K. (2008). Koncepcja resilience. Kluczowe pojęcia i wybrane zagadnienia. *Medycyna Wieku Rozwojowego*, 12 (2, cz. 1), 587–597.
- Bosher L., Coaffee N. (2008). Editorial: International perspective on urban resilience. *Urban Design and Planning*, 161 (4), 145–146. DOI:10.1680/udap.2008.161.4.145.
- Carpenter S.R., Arrow K.J., Barrett S., Biggs R., Brock W.A., Crépin A.-S., Engström G., Folke C., Hughes T.P., Kautsky N., Li Ch.-Z., McCarney G., Meng K., Mäler K.-G., Polasky S., Scheffer M., Shogren J., Sterner T., Vincent J.R., Walker B., Xepapadeas A., de Zeeuw A. (2012). General resilience to cope with extreme events. *Sustainability*, 4 (12), 3248–3259. DOI:10.3390/su4123248.
- Cinner J.E., Barnes M. (2019). Social dimensions of resilience in social-ecological systems. *One Earth*, 1 (1), 51–56. DOI:10.1016/j.oneear.2019.08.003.
- Collier F., Hambling J., Kernaghan S., Kovacevic B., Miller R., Perez A.P., Richardson E., Macmillan S. (2014). Tomorrow's cities: A framework to access urban resilience. *Urban Design and Planning*, 167 (2), 79–91. DOI: 10.1680/udap.13.00019.
- Cook C.C.H., White N.H. (red.) (2020). *Biblical and Theological Visions of Resilience: Pastoral and Clinical Insights*. New York–Oxon: Routledge.
- Dacko A., Dacko M. (2018). Studia nad rozwojem obszarów wiejskich. Od paradygmatu wzrostu do rezyliencji. *Więś i Rolnictwo*, 2 (179), 49–64. DOI:10.53098/wir022018/03.
- Davoudi S., Shaw K., Haider L.J., Quinlan A., Peterson G.D., Wilkinson C., Fünfgeld H., Mcevoy D., Porter L. (2012). Resilience: A bridging concept or a dead end? “Reframing” resilience: Challenges for planning theory and practice interacting traps: Resilience assessment of a pasture management system in Northern Afghanistan urban resilience: What does it mean in planning practice? Resilience as a useful concept for climate change adaptation? The politics of resilience for planning: A cautionary note. *Planning Theory and Practice*, 13 (2), 299–333. DOI:10.1080/14649357.2012.677124.
- Dickinson D. (2017). *Biblical Resilience: God's Guidance When Life Hurts*. Scotts Valley: CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Drobniak A. (2015). Koncepcja urban resilience. Narzędzie strategicznej diagnozy i monitoringu miast. *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, 77 (1), 119–143. DOI:10.14746/rpeis.2015.77.1.7.
- Drobniak A. (2012). The urban resilience: Economic perspective. *Journal of Economics and Management*, 10, 5–20.
- Enright P. (2016). *Exploring the Resilience of the Oileán Chléire (Cape Clear) Community*. Cork: Cork University Business School.
- Feindt P.H., Termeer K., Candel J., Buitenhuis Y. (2018). D4.2: Assessing how policies enable or constrain the resilience of farming systems in the European Union: Case study

- results. Sustainable and resilient EU farming systems (SURE-farm) project report. EU Horizon 2020 Grant agreement no. 727520. <https://www.surefarmproject.eu/wordpress/wp-content/uploads/2019/05/SURE-Farm-D-4.2-Resilience-Assessment-Case-Studies-RP1.pdf> (dostęp: 25.07.2022).
- Folke C. (2016). Resilience (republished). *Ecology and Society*, 21 (4), 44. DOI:10.5751/ES-09088-210444.
- Folke C. (2006). Resilience: The emergence of a perspective for social-ecological systems analyses. *Global Environmental Change*, 16 (3), 253–267. DOI:10.1016/j.gloenvcha.2006.04.002.
- Folke C., Biggs R., Norström A.V., Reyers B., Rockström J. (2016). Social-ecological resilience and biosphere-based sustainability science. *Ecology and Society*, 21 (3), 41. DOI:10.5751/ES-08748-210341.
- Folke C., Carpenter S.R., Walker B., Scheffer M., Chapin T., Rockström J. (2010). Resilience thinking: Integrating resilience, adaptability and transformability. *Ecology and Society*, 15 (4), 20. DOI:10.5751/ES-03610-150420.
- Garmezy N. (1985). Stress-resistant children: The search for protective factors. W: J.E. Stevenson (red.). *Recent Research in Developmental Psychopathology* (s. 213–234). Oxford: Pergamon Press.
- Garmezy N. (1973). Competence and adaptation in adult schizophrenic patients and children at risk. W: S.R. Dean (red.). *Schizophrenia: The First Ten Dean Award Lectures* (s. 163–204). New York: MSS Information Corporation.
- Giza-Poleszczuk A., Marody M., Rychard A. (1999). Strategie Polaków wobec zmiany systemowej. W: J. Kurczewska (red.). *Zmiana społeczna. Teorie i doświadczenia polskie* (s. 229–235). Warszawa: Instytut Filozofii i Socjologii PAN.
- Goggins D. (2018). *Can't Hurt Me: Master Your Mind and Defy the Odds*. Carson City: Lioncrest Publishing.
- Gunderson L.H., Holling C.S. (red.) (2002). *Panarchy: Understanding Transformation in Human and Natural Systems*. Washington: Island Press.
- Heijman W., Hagelaar G., Heide M. von der (2007). Rural resilience as a new development concept. 100th Seminar of European Association of Agricultural Economists – EAAE, June 21–23, 2007, Novi Sad, Serbia and Montenegro. DOI:10.22004/ag.econ.162359.
- Herrera H. (2017). Resilience for whom? The problem structuring process of the resilience analysis. *Sustainability*, 9 (7), 1196. DOI:10.3390/su9071196.
- Herrera H., Kopainsky B., Appel F., Balmann A., Accatino F., Tichit M., Antoniolio F., Severini S., Paas W., Reidsma P. (2018). D5.1: Impact assessment tool to assess the resilience of farming systems and their delivery of private and public goods. Sustainable and resilient EU farming systems (SURE-Farm) project report. EU Horizon 2020 Grant Agreement no. 727520. <https://www.surefarmproject.eu/wordpress/wp-content/uploads/2019/05/D5.1-Impact-assessment-tool-RP1.pdf> (dostęp: 25.07.2022).
- Hills P., Argyle M. (2002). The Oxford Happiness Questionnaire: A compact scale for the measurement of psychological well-being. *Personality and Individual Differences*, 33 (7), s. 1071–1082. DOI:10.1016/S0191-8869(01)00213-6.

- Holling C.S. (1973). Resilience and stability of ecological systems. *Annual Review of Ecology and Systematics*, 4, 1–23.
- Ingrisch J., Bahn M. (2018). Towards a comparable quantification of resilience. *Trends in Ecology and Evolution*, 33 (4), 251–259. DOI:10.1016/j.tree.2018.01.013.
- KE [Komisja Europejska] (2021). A long-term vision for the EU's rural areas: Towards stronger, connected, resilient and prosperous rural areas by 2040. Brussels, Communication from the Commission to the European Parliament, The Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions.
- Knickel K., Redman M., Darnhofer I., Ashkenazy A., Calvão Chebach T., Šūmane S., Tisenkopfs T., Zemeckis R., Atkociuniene V., Rivera M., Strauss A., Kristensen L.S., Schiller S., Koopmans M.E., Rogge E. (2018). Between aspirations and reality: Making farming, food systems and rural areas more resilient, sustainable and equitable. *Journal of Rural Studies*, 59, 197–210. DOI:10.1016/j.jrurstud.2017.04.012.
- Kotlarska-Michalska A. (2016a). Wprowadzenie. Zaradność – wielość znaczeń i kontekstów społecznych. W: A. Kotlarska-Michalska, P. Nosal (red.). *Zaradność społeczna. Współczesne przejawy i ograniczenia* (s. 9–17). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Kotlarska-Michalska A. (2016b). Zaradność – wielość znaczeń i kontekstów społecznych. W: A. Kotlarska-Michalska, P. Nosal (red.). *Zaradność społeczna. Współczesne przejawy i ograniczenia* (s. 21–35). Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Kotlarska-Michalska A., Nosal P. (red.) (2019). *Między jednostką a systemem. Zaradność społeczna w nowych ujęciach*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Lade S.J., Walker B.H., Haider L.J. (2020). Resilience as pathway diversity: Linking systems, individual, and temporal perspectives on resilience. *Ecology and Society*, 25 (3), 19. DOI:10.5751/ES-11760-250319.
- Le Coze J.-C. (2019), Resilience, reliability, safety: Multilevel research challenges. W: S. Wiig, B. Falhbruch (red.). *Exploring Resilience: A Scientific Journey from Practice to Theory* (s. 7–13). Cham: Springer.
- Luthar S.S. (2006). Resilience in development: A synthesis of research across five decades. W: D. Cicchetti, D.J. Cohen (red.). *Developmental Psychopathology. Vol. 3: Risk, Disorder, and Adaptation* (s. 739–795). New York: John Wiley & Sons. DOI:10.1002/9780470939406.ch20.
- Luthar S.S., Cicchetti D., Becker B. (2000). The construct of resilience: A critical evaluation and guidelines for future work. *Child Development*, 71 (3), 543–562. DOI:10.1111/1467-8624.00164.
- Luthar S.S., Zelazo L.B. (2003). Research on resilience: An integrative review. W: S.S. Luthar (red.). *Resilience and Vulnerability: Adaptation in the Context of Childhood Adversities* (s. 510–549). Cambridge: Cambridge University Press. DOI:10.1017/CBO9780511615788.023.
- Markiewka T.S. (2019). Zaradni twardziele są twardzi i zaradni. Po co im społeczeństwo? *Krytyka Polityczna*, 22 stycznia.

- Marsche M.J., Berkes F. (2006). Exploring strategies that build livelihood resilience: A case from Cambodia. *Ecology and Society*, 11 (1), 42. DOI:10.5751/ES-01730-110142.
- Mazur J., Tabak I. (2008). Koncepcja resilience. Od teorii do badań empirycznych. *Medycyna Wieku Rozwojowego*, 12 (2, cz. 1), 599–605.
- McManus P., Walmsley J., Argent N., Baum S., Bourke L., Martin J., Pritchard B., Sorensen T. (2012). Rural community and rural resilience: What is important to farmers in keeping their country towns alive?, *Journal of Rural Studies*, 28 (1), 20–29. DOI:10.1016/j.jrurstud.2011.09.003.
- Meerow S., Newell J.P. (2019). Urban resilience for whom, what, when, where, and why? *Urban Geography*, 40 (3), 309–329. DOI:10.1080/02723638.2016.1206395.
- Meerow S., Newell J.P., Stults M. (2016). Defining urban resilience: A review. *Landscape and Urban Planning*, 147, 38–49. DOI:10.1016/j.landurbplan.2015.11.011.
- Meuwissen M.P.M., Feindt P.H., Spiegel A., Termeer C.J.A.M., Mathijs E., de Mey Y., Finger R., Balman A., Wauters E., Urquhart J., Vigani M., Zawalińska K., Herrera H., Nicholas-Davies P., Hansson H., Paas W., Slijper T., Coopmans I., Vroege W., Ciecchomska A., Accatino F., Kopainsky B., Poortvliet M., Candel J.L., Maye D., Severini S., Senni S., Soriano B., Lagerkvist C.J., Peneva M., Gavrilescu C., Reidsma P. (2019). A framework to assess the resilience of farming systems. *Agricultural Systems*, 176. DOI:10.1016/j.agsy.2019.102656.
- Olsson C.A., Bond L., Burns J.M., Vella-Brodrick D.A., Sawyer S.M. (2003). Adolescent resilience: A concept analysis. *Journal of Adolescence*, 26 (1), s. 1–11. DOI:10.1016/s0140-1971(02)00118-5.
- Park S. (2017). Digital inequalities in rural Australia: A double jeopardy of remoteness and social exclusion. *Journal of Rural Studies*, 54, 399–407. DOI:10.1016/j.jrurstud.2015.12.018.
- Peterson G.D., Allen C.R., Holling C.S. (1998). Ecological resilience, biodiversity, and scale. *Nebraska Cooperative Fish & Wildlife Research Unit – Staff Publications*, 4. <https://digitalcommons.unl.edu/nfwrustaff/4/> (dostęp: 25.07.2022).
- Quinlan A.E., Berbés-Blázquez M., Haider L.J., Peterson G.D. (2016). Measuring and assessing resilience: Broadening understanding through multiple disciplinary perspectives. *Journal of Applied Ecology*, 53, 677–687. DOI: 10.1111/1365-2664.12550.
- Roberts L., Beel D., Philip L., Townsend L. (2017). Rural resilience in a digital society: Editorial. *Journal of Rural Studies*, 54, 1–5. DOI:10.1016/j.jrurstud.2017.06.010.
- Rutter M. (1987). Psychosocial resilience and protective mechanisms. *American Journal of Orthopsychiatry*, 57 (3), 316–331. DOI:10.1111/j.1939-0025.1987.tb03541.x.
- Scoones I. (1998). Sustainable rural livelihoods: A framework for analysis. Institute of Development Studies (IDS). IDS Working Paper, 72.
- Simme J., Martin R. (2009). The economic resilience of regions: Towards an evolutionary approach. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3 (1), 27–43. DOI:10.1093/cjres/rsp029.
- Skerratt S. (2013). Enhancing the analysis of rural community resilience: Evidence from community land ownership. *Journal of Rural Studies*, 31, 36–46. DOI:10.1016/j.jrurstud.2013.02.003.

- Steiner A., Atterton J. (2015). Exploring the contribution of rural enterprises to local resilience. *Journal of Rural Studies*, 40, 30–45. DOI:10.1016/j.jrurstud.2015.05.004.
- Steiner A., Markantoni M. (2014). Unpacking community resilience through capacity for change. *Community Development Journal*, 49 (3), 407–425. DOI:10.1093/cdj/bst042.
- Strzelecka E. (2018). Concept of resilience and development of small towns and rural areas. *Barometr Regionalny*, 16 (3), 121–130.
- Świątek L. (2015). Miasta spustoszone. Koncepcja rezylencji w procesie rewitalizacji małych i średnich miast. *Przestrzeń i Forma*, 23/1, 117–128.
- Tredgold T. (1818), XXXVII. On the transverse strength and resilience of timber. *Philosophical Magazine*, 51 (239), 214–216. DOI:10.1080/14786441808637536.
- Tugade M.M., Fredrickson B.L., Feldman Barrett L. (2004). Psychological resilience and positive emotional granularity: Examining the benefits of positive emotions on coping and health. *Journal of Personality*, 72 (6), 1161–1190.
- Van Huylenbroeck G., Durand G. (red.) (2003). *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Aldershot: Ashgate.
- Van Huylenbroeck G., Vandermeulen V., Mettepenningen E., Verspecht A. (2007). Multifunctionality of agriculture: A review of definitions, evidence and instruments. *Living Reviews in Landscape Research*, 1, 5–43. DOI:10.12942/lrlr-2007-3.
- Wagner J.E. (2000). Regional economic diversity: Action, concept, or state of confusion. *Journal of Regional Analysis and Policy*, 30, 1–22.
- Walker B., Holling C.S., Carpenter S.R., Kinzig A. (2004). Resilience, adaptability and transformability in social-ecological systems. *Ecology and Society*, 9 (2), art. 5. DOI:10.5751/ES-00650-090205.
- Werner E.E. (2000). Protective factors and individual resilience. W: J.P. Shonkoff, S.J. Meisels (red.). *Handbook of Early Childhood Intervention* (s. 115–132). Cambridge: Cambridge University Press.
- Werner E.E. (1994). Overcoming the odds. *Developmental and Behavioral Pediatrics*, 15 (2), 131–136.
- Wiig S., Fahlbruch B. (red.) (2019). *Exploring Resilience: A Scientific Journey from Practice to Theory*. Cham: Springer.
- Wilkin J. (red.) (2010). *Wielofunkcyjność rolnictwa. Kierunki badań, podstawy metodologiczne i implikacje praktyczne*. Warszawa: Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.
- Wilson G. (2010). Multifunctional 'quality' and rural community resilience. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 35 (3), 364–381. DOI:10.1111/j.1475-5661.2010.00391.x.

Rural Resilience As a New Concept of Rural Development

Abstract: This work is of theoretical nature and it concerns the concept of rural resilience. The review of the state-of-the-art on rural resilience presented in the article indicates the complexity of this concept, due to the interdependence of ecological, economic and social systems and the conflict of interest among them. Moreover, the diversity of rural areas on a global scale and the problems of rural communities do not allow for universal and comprehensive conceptual arrangements, but instead focuses attention on territoriality and locality as well as a specific context. The dynamics of changing rural areas in confrontation with the uncertainty and volatility of the environment (natural, economic and geopolitical) makes the concept of rural resilience useful not only to survive in difficult, unexpected or expected situations, but also to work out ways for development. Both approaches: system-oriented and social (agent-oriented) as well as all elements of the resilience concept: robustness, adaptability, transformality are important in this process.

Keywords: resilience, rural areas, rural resilience concept.